

Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil

Mustafa Koç*

FIRST LANGUAGE FROM BABEL:
FIRST ARTIFICIAL LANGUAGE, FIRST SACRED LANGUAGE

The XVI.th-century Ottoman scholar *Muhyî-i Gülşenî* made the first attempt to reconstruct the 'first and sacred language' in his linguistic work called "*Bâleybelen*". Here we investigate the socio-economical and political background of this attempt of *Gülşenî* and his followers. First of all, we describe the inventors of this first artificial language and the environment they lived in. Then we try to draw a general framework setting out from the extant Paris and Cairo copies of "*Bâleybelen*" and study the grammar and vocabulary of the language.

Keywords: Artificial language, '*Bâleybelen*' language, First language, *Muhyî-i Gülşenî*, Sacred language.

ÖZET

XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yaşayan *Muhyî-i Gülşenî*, hem Batı hem de Doğu medeniyetlerinde uzun yıllar süren 'ilk ve ilahî dili' yeniden inşa etme çabalarına ilişkin ilk pratik tecrübeyi *Bâleybelen* adını verdiği dil çalışmasıyla ortaya koymuştur. Bu araştırmada böyle bir teşebbüsün arkasında yatan sosyo-ekonomik ile dinî ve siyasi arkaplan tesbit edilmeğe çalışılmış; bu ilk yapma dili icad edenler ile icad edilen ortam tasvir edilmiştir. *Bâleybelen* dilini içeren yazma eserlerin günümüze ulaşan Paris ve Kahire nüshaları üzerinden genel bir çerçevesi, dilbilgisi kuralları ile kelime hazinesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Bâleybelen* dili, İlahî dil, İlk dil, *Muhyî-i Gülşenî*, Yapma dil.

Bütün dillere kaynaklık eden ana dili, Tanrı'nın Adem'e öğrettiği ve Babil felâketine kadar kullanıldığı kabul edilen bu kusursuz dili keşfetme yolunda birçok çalışma meydana getirildi. *Lingua sacra* olarak adlandırılan bu ilk dili arama çalışmalarına bilimsel dil ve evrensel dil çalışmaları da katıldı. Sözgelimi Dante (ö. 1321), Tanrı'nın Adem'e öğrettiği evrensel dil ilkelerine halk dillerinden hareketle erişilebileceğine inanır: Eleştirel bir çözümleme sonrasında halk dillerini yöneten değişmez ilkeler bulunabilecek, bu genel il-

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

keler de Adem'e verilen ana gramer kurallarıyla uygunluk gösterecekti. Bacon (ö. 1626), türlü dillerin karıştırılması neticesinde elde edilebilecek verilerle felsefi grameri olan mükemmel bir dil meydana getirmenin mümkün olabileceğini düşünür. Leibniz (ö. 1716), hakikati keşfetme aracı olacak bilimsel bir dil yaratılması gerektiğini savunur.¹

İlk dili yeniden yaratma çabaları sürerken, kutsal ve kusursuz dilin ölü ya da yaşayan dillerden biri olduğuna dair bir yığın teklifin yer aldığı geniş bir literatür meydana getirildi. Adem'in dilinin ne olduğu sorusu, çoğunlukla teolojik ve milliyetçi yaklaşımlarla öne çıkarılan bir dille cevaplandırılır.²

Her iki medeniyet dünyasında *ilâhî dili* ortaya çıkarma yolunda ilk *pratik tecrübe* 16.yy'da Osmanlı coğrafyasında Muhyî adlı bir Türk tarafından *Bâleybelen* adıyla ortaya kondu.³

Medeniyetlerin, kültürlerin, ırkların ve dillerin Babilinde ortak bir dil oluşturma hamleleri, 19.yy'ın ikinci yarısında Johann Martin Schleyer'in 1879'da ürettiği *Volapükü* ve Leyzer Ludvik Zamenhof'un 1887'de *Esperanto*su ile başlatıldı. Bunları doğal dillerin sisteminden beslenen yüzlerce yapma dil takip etti. Doğal dillerin yerini tutmayan, ancak doğal dilleri konuşanlar arasında iletişimi sağlamak için basit gramer kurallarına dayanan, diğer dillerin analiziyle gereksiz unsurlardan ayıklanmış rasyonel bir yardımcı dil fikri, modern dünyada birçok pratik dil tecrübesinde hayat buldu.

Farklı köken ve yapıda diller konuşan kültürleri içeren İslâm medeniyetinin yardımcı dili olması amacıyla Bâleybeleni meydana getiren Muhyî, yapma diller tarihinin kurucusudur. Bâleybelen, farklı dilleri konuşanlar dillerinden vazgeçmeyeceği, ancak yapay yardımcı bir dile olumlu yaklaşabilecekleri ön kabulüyle vücut bulan yapma dillerin kaderini yaşayan ilk dil oldu. Ardılları gibi basitlik ve rasyonellik ilkesinde yükseldi, yine ardılları gibi hayatta kalmak için büyük nüfuz odaklarını arkasına aldı. Muhyî, bu dil projesinin zamanla daha da geliştirileceğini, yeni kurallarla yeniden yapılandırılacağını düşünüyordu. Yarım yüz yıl boyunca gösterilen gayretin akıbetini takip edemiyoruz. Aynı amaçla 1879'da üretilen Volapükü 1889'da Avrupa'da savunan dernek sayısı 283'tü. Daha Zamenhof hayattayken Esperanto uluslararası yardımcı dil oldu.

- 1 Bu alanda en derli toplu çalışma için bkz. Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, İstanbul 1995.
- 2 Batıda, "Havva, Fransızca konuşan bir yılan tarafından baştan çıkarılır; Tanrı İsveççe, Adem Danimarkaca konuşur. Ostroski, bütün dilleri Macarcaya; Başrahip François, Brötoncaya; Pretorius, Lehçeye bağlar. Geniş bir kesim, bu imtiyazı Tora'nın dili İbraniceye verir. Bu bir yığın görüşün İslam dünyasında da karşılıkları vardır: "Adem'in Cennet'teki dili Arapça idi, ancak Adem isyan edince Allah ondan Arapçayı aldı, o da Süryanice konuşmak zorunda kaldı. Tevbe edince de Allah tekrar ona Arapçayı verdi."; "Allah gazap ettiğinde vahyini Arapça, razı olduğunda ise Farsça inzal eder." Bu referanslar için bkz. Dücane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an -Hermenötik Bir Deneyim (II)*, İstanbul trsz., s. 131-156.
- 3 Osmanlıda ikinci tecrübe, Feraizcizade Mehmet Şakir'in (1853-1911) 1894'te Sultan II. Abdülhamid'e takdim ettiği *Peresenk Sarf-ı Lisân-ı Osmâni Şükûfe-nisâr-ı Zebân-ı Umûmî* adlı eseridir. Bu çalışma tarafımızdan Eyüp Tannverdi ile birlikte yayıma hazırlanmaktadır.

Sistemli bir biçimde yazılmış risaleler toplamından oluşan Bâleybeleni, metinler üzerinden incelemek, dil tarihimizin kapalı kalan bir yönünü açığa çıkarmak bu çalışmanın ana konusudur. Bu yapılırken dilin meydana getirildiği kültür muhitine de konuyla ilgisi ölçüsünde yer verilecektir.

Muhyî-i Gülşeni

Kendisini Mehmed b. Fethullah Ebu Tâlib künyesiyle tanıtır. Dede Ebu Tâlib, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Şiraz hakimi oğlu Halil'in⁴ zorba yönetiminden kaçarak Kazvin'e gelir (1475).⁵ Uzun Hasan, merkeze intikal eden bu umumi hoşnutsuzluğu kendisine emniyet telkin eden Ebu Tâlib'den soruşturur.⁶ Etrafında ilmi ve sufi muhit tesis etmiş bir ticaret erbabı olan dedesi Ebu Talib, Şah İsmail'in 1501'de Tebriz'e girmesinin ardından başlayan kıyımda öldürülür. Oğlu Fethullah (d.1477?), 16. yy başlarında Osmanlıya iltica ederek Edirne'ye yerleşir. Burada, mistik çevrelerle ve ilmiye sınıfı ile güçlü ilişkiler kurar.⁷ 1527-28'de Mısır'dan İstanbul'a vaziyeti soruşturulmak için getirilen İbrahim Gülşeni'nin aleyhinde bulunması için İbrahim Paşa tarafından İstanbul'a davet edilir. Kazvin'de bulunduğu sırada İbrahim Gülşeni'ye intisap etmiş olan Fethullah, İstanbul'da şeyhi lehine karar verir.⁸

Fethullah, Zahide Hanım'la⁹ evlenir. Zahide Hanım, ömrünün sonlarına doğru diğer oğlu Ahmed'le Kübrevî şeyhlerinden Abdülatîf-i Câmî'ye intisap eder.¹⁰ Bu evlilikten tespit edebildiğimiz iki oğlu ve bir kızı olur: Mehmed (Etmekçizade) ve Mehmed (Muhyî) ve ismi meçhul kız. Muhyî'nin kardeşi Etmekçizade Mehmed, medrese öğretimini bitirdikten sonra bürokrasiye geçer. Önce, Balkanlarda muhtelif kalelerin kâtipliğini yürütür, daha sonra beytûmal kâtibî ve beytûmal emini olur.¹¹ Mehmed, 969/1561-62'de Rumeli defterdarlığı, 972/1564-65'te de Mısır defterdarlığı görevine getirilir. Son vazifesi sırasında Mihrimah Sultan'ın Arafat'tan Kabe'ye su getirilmesi işini yürütürken vefat eder (976/1568-69).¹² Muhyî'nin kız kardeşi için yegâne bilgi,

4 Şehzade Halil'in (ö.1479) Şiraz valiliği 1470-1478 arasındır. Bkz. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, s. 3, 327.

5 Muhyî'nin biyografisi ve eserleri için bkz. Muhyî-i Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşeni ve Şemlelî-zâde Ahmed Efendi Şive-i Tarikat-i Gülşeniye*, yay. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1982, s. 347. Bu kaynak, bundan sonra *Menâkıb* kısaltmasıyla gösterilecektir.

6 Uzun Hasan, oğlunu uyarmak için o sırada tarhan olan İbrahim Gülşeni'yi görevlendirir. *Menâkıb*, s. 23-24. Ebu Talib'in İbrahim Gülşeni ile iyi ilişkiler kurduğu yine *Menâkıb*'da yer alır: s. 348.

7 Muhyî, *Reşehât-ı Muhyî (Silsiletü'z-zeheb)*, Sermet Çifter Ktp. nr. 265, yaprak 2b. Bu kaynak bundan sonra *Reşehât* kısaltmasıyla gösterilecektir; *Menâkıb*, s. 432.

8 *Menâkıb*, s. 434.

9 Daha önceki yayınlarımızda Muhyî'nin annesinin adını Hulvi'nin kaydından hareketle 'Şerife' olarak tespit etmiştik. Müellif nüshasında yer alan kenar notunda verilen bilgiyle bunu tashiî ediyoruz.

10 *Menâkıb*, s. 21, 22; *Reşehât*, yaprak 71b.

11 *Reşehât*, yaprak 152b.

12 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (haz. Mehmet İpşirli), c. I, İstanbul, 1989, s. 31, 36, 48, 51. Mehmed Süreyya'nın Etmekçizade Mehmed'in ölümü için verdiği 982/1574 tarihi *Tarih-i Selânikî*'nin konteksini yanlış takip etmesinden kaynaklanır (*Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, c. III, s. 962). Nitekim Muhyî,

Menâkıb'da, oğlu Mahmud Çelebi'nin 985/1577'de İstanbul'da Kâğıt emini vazifesinde olduğu kayıdır.¹³

Eğitimine ilme ve tasavvufa düşkün babası nezaretinde başlayan Muhyî, Üçşerefeli Medresesi'nde medrese öğrenimini sürdürürken Edirne'ye yerleşmiş olan Ubeydullah Ahrar'ın torunu Şeyh Kasım, Gülşeni Âşık Musa ve Şeyh Mahmûd-ı Halvetî'nin mistik ortamlarında bulunur. Muhyiddin Arabî okumalarıyla meşgul olduğu ilk gençlik yılları, ilk mahsulünü verir: *Silsiletü'l-aşk* (1543). Vahdet-i vücudçu düşünceyi benimsediğini ilân eden bu kısa manifestonun ardından Rumeli Kazaskeri Çivizade'yle İbni Arabî konusunda yaptığı tartışma ile ünlenir (1545).¹⁴ Öğrenimini İstanbul'da Sahn-ı Seman'da tamamlar. Gelibolulu Sürurî, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi gibi devrin ileri gelen ilim adamlarının derslerine devam ettiği bu dönemde, Gülşeni Muhyiddin Karamanî, Nakşi Hakim Çelebi, Ahrarî Nakşi şeyhleri Şeyh Ahte, Hâfız Muhammed-i Semerkandî, Baba Haydar, Sultân Muhammed-i Lâciverd-şûy ve Hâce İsâ-yı Fâzıl gibi zatlarla ilişki kurar.¹⁵ Edirne'de Kübrevî şeyhi Abdullatif-i Câmî'ye intisap eder.

Bu sırada Kanunî Sultan Süleyman'a şiirlerini sunarak ilgisini çekmeye çalışır. Kapağası (Vezir) Haydar Ağa'nın konağında yapılan edebiyat toplantılarına katıldığı bu evrede, Zatî, Sehâbî gibi büyük şairlerin meclislerinde bulunur; şiirleri Âşık Çelebi, Kiyâsî, Hayalî Bey gibi usta şairlerin dikkatini çeker.¹⁶ Edirne'de Kadı Abdurrahman Efendi'nin oğlunun doğumuna düşürdüğü tarih tenkit edilince ortaya koyduğu şiir bilgisi takdir edilen Muhyî, daha sonra bu bilgisini aruz ve kafiye konulu müstakil eserlerinde ortaya koyar.

Medrese öğreniminin ardından, Mısır'a kadı olarak atanan Bâkî Efendi'ye naip olarak eşlik eder (960/1553). Az bir zaman sonra sonra bu görevi bırakarak Kahire'de, Gülşeni tarikatının kurucusu İbrahim Gülşeni'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ahmed-i Hayâlî'nin halifesi olur. Kısa bir süre içinde gözde halifesi olduğu şeyhiyle geldikleri İstanbul'da bir müddet Gülşeni postnişinliğine oturan Muhyî, mürit kitlesinin artmasından huzursuz olduğu için tekrar Kahire'ye döner. Hac dönüşü, şeyhine damat olur. Tekkede müritlerin yetişmesinde hocalık ve tekkenin devletle ilişkilerinde aracılık yapar. Birkaç kez İstanbul'a ve Edirne'ye gelen Muhyî, Mısır'da 1013/1604-1605'te vefat eder. Gülşenihane'nin haziresine defnedilir.

200 kadar yapıt üreten Muhyî, şairliği, Muhyiddin Arabî çizgisini takip eden tasavvufî çalışmaları, Nakşi ve Gülşeni şeyhleri üzerine yazdığı menakıpları, kendi iç mistik tecrübesini anlattığı eserleri; tarih, gramer, tefsir, ha-

"Mekke'de su yolu hidmetin tamâm idüp fevt oldukda tarih: Birâder fevtine Muhyî di târih / Muhammed meclisine dâhil oldı (976)" tarihini düşürür. *Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 443a.

13 *Menâkıb*, s. 123.

14 Mahmud Cemaledin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, haz. Mehmet Serhan Tayşi, İstanbul, 1993, s. 557-558. Söz konusu tartışmanın tam metni için bk. *Reşehât*, yaprak 244a-248a.

15 İlişki kurduğu Ahrarî şeyhleri için bkz. *Reşehât*, yaprak 1b-24a.

16 *Reşehât*, yaprak 148b; *Menâkıb*, s. 413-414.

dis, retorik, siyasetname, kelâm gibi birçok konuyu işlediği müstakil metinleriyle devrin en velût yazarları arasında yer aldı.¹⁷ 16.yy Osmanlısının bu çok yönlü dervişi, çoğu orijinal çalışmalarına 1566-1574 yılları arasında tamamladığı Bâleybeleni de kattı.¹⁸

XVI. yy Osmanlısında Yapma Dil ve Türkçe Gramer Çalışmaları

16. yy'ın Türkçeye eğilen ilk siması, Anadolu Türkçesinin gramerini kalem alan Bergamalı Kadri'dir (ö. 1530'dan sonra). Biyografisi aydınlatılmayan Kadri, İbrahim Paşa'ya (ö. 1536) takdim ettiği *Müeyyessiretü'l-ulûm* adlı gramerinin telif sebebini, yabancı dil öğreniminde anadili bilgisinin zorunlu olduğu ve bu vadede daha önce bir eser vücuda getirilmemesi olarak açıklar.¹⁹ İki ana bölümden oluşan eser, klasik Arapça gramer kitaplarında takip edilen metoda göre tanzim edilir. Tasnif ve terimleri itibarıyla tamamen Arapçadan beslenen eser, ilk hamle olarak bir tarihi değer taşır. Devrin eğitim anlayışı ve medrese disiplini altında yazılan bu gramer, öğretim müesseselerinin Türkçe dil eğitimine yer vermemesi sebebiyle Anadolu sahasında 19. yy ikinci yarısına kadar Türkçenin gramerini işleyen ilk ve tek kalem tecrübesi olarak kaldı ve geliştirilemedi.

Çağın, dile, özel olarak da Türkçeye eğilen ikinci şahsiyeti Muhyî'dir. Kafiye konusunu ele aldığı *Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif* adlı eserinde Türkçenin ekleri ve işlevleri ile Bâleybelen risalelerinde yekûnu bir müstakil gramer hacmine ulaşacak derecede Türkçenin yapı bilgisi ve söz dizimi ortaya konur.²⁰ Bugüne kadar Türkçe gramer çalışmaları karanlıkta kalan Muhyî'nin dil alanında

17 Bilinen eserleri: *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni*, *Reşehât Tercümesi*, *Nefhatü'l-eshâr*, *Hedyü'l-Haremeyn*, *Ahlâk-ı Kirâm*, *Tefsîru Sûreti'l-Kadr*, *Kitâb-ı Me'âb*, *Hakka'l-yakîn*, *Risâle fî'l-Akâid*, *Siret-i Murâd-ı Cihân*, *Füyûzu'l-Velî*, *Risâle-i Beyne'l-İşâeyn*, *Silsiletü'l-aşk*, *Şerh-i Hadis-i Cibril*, *İhsânnâme*, *Şerh-i Hadis-i Erbaîn*, *Ahlâk-ı Kerim*, *Hüsn ü Dil*, *Divan* (Gazeller), *Kalbû Hakikatü'l-Hakâik* (Elfiyye), *Simsimiyetü'l-Musavver*, *İttihâd-ı Es-mâ be-Hüviyyet-i Müsemmâ*, *Divan* (Kasideler), *Gazâlenâme* (Manzum), *Gazâlenâme* (Mensur), *Hurûf-ı Âliyât-ı Muhyîddin*, *Mukattaât*, *Şerh-i Müstezâd-ı Muhyî*, *Risâle fî Es-mâi'l-Husnâ*, *Anberiyye Risalesi* (Risâle fî Havâssı Anber), *Mektuplar*, *Muhtelif Şiirler*, *Gül-i Sad-berg*, *Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif*, *Aynü'l-hayât Şerhi*, *Tuhfetü'l-Hekim*, *Hakâyıku'l-Hikem*, *Mevlevî*, *Tenezzülât-ı Aşkuyye*, *Arûz-ı Kebir*, *Sâka-ı Kitâb ve Meşâhidü'l-vücûd ve Mevâcidü'l-ş-şühûd*, *Bereme'y-Kâbe'y-Nele*, *Keveme'y-vünâ e Neveme'y-zünâ*, *Zimiyê beremâ Beniye neremâ*, *Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ*, *İzhâr-ı Ezmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercün-ileyh-i Mübhem*, *Ye-Haşeme'y-bezem de'y-Ezenâ'y-millier*, *Tâfe büyâ*, *Kereme'y-Âd*, *Zâte'y-Vekeşâ ve Hâte'y-Bekeşâ*, *Kitâb-ı Pire Fân-beben*, *Masâdir-i Elsine-i Erba'a*.

18 Muhyî'nin biyografisi için bkz. Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Suarâ*, İstanbul Üniv. Yazma Ktp., Ty. 2604, yaprak 117a; *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı* (haz. Mustafa İsen), Ankara 1994, s. 325; Nevîzâde Atâî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmiletü'l-Şakaik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. II, s. 596-597; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, c. I, s. 274-75; Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye* (haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 1993, s. 557-558.

19 Bergamalı Kadri, *Müeyyessiretü'l-ulûm* (tipkibasım, çevrimyazılı metin ve dizin), haz. Besim Atalay, İstanbul 1946.

20 Muhyî'nin eldeki eserlerinde Kadri'nin çalışmasından haberdar olduğuna dair herhangi bir kayıt yer almaz. Muhyî'nin Türkçe gramer risalelerini müstakil bir çalışma konusu yapıyoruz.

en önemli çalışması yapma dil *Bâleybelen* ve *Bâleybeleni* işlediği risaleler toplamıdır.

1012/1603-4 tarihinde İskenderiye'de Hasan Dede'yle görüşen Hulvî (1574-1654), Muhyî'nin çağdaşı Gülşenî dervişi Evliya Hasan Dede'nin (ö. 1018/1609-10) de bir yapma dil meydana getirdiğini ve bu dili kendi geliştirdiği alfabe ile yazıya aktardığını *Lemezât*'ında anlatır:

"Evliya Hasan'dır ki İskenderiye'de sakin ehl-i uzlet sâhib-i hâl kimse idi. İstanbul'da vücuda gelip yeniçeri taifesinden iken aşk-ı mecâz yünden cezbe-i ilâhiye yetişip âsitân-ı pîr-i Gülşenî'den inabet ve biat etmiştir. Kendileri acep lisanla ve mugayyir huruf ile bir kitap telif etmiştir. Bin on sekizde merhum oldular. Kendi eliyle bir zaviye bina edip anda defin olunmuştur."²¹

Hakkında yalnız Hulvî'nin *Lemezât*'ta verdiği bilgiler dışında kendisine ait kaynaklarda bilgi bulunmayan Evliya Hasan Dede'nin Muhyî'nin dilini mi kullandığını, yoksa farklı özel bir dil mi geliştirdiğini, bilmiyoruz. Ancak, Muhyî'nin tarikat içindeki etkinliği, yarım asra yaklaşan bir zamanda *Bâleybeleni* işleyen çok sayıda risale kaleme alması ve asitanede başta Şeyh Ahmed-i Hayâlî olmak üzere bu dile alaka duyanların mevcudiyeti, Evliya Dede'nin *Bâleybelen* üzerinde çalışmış olacağını düşündürüyor. Tekkede beraber olduğu Evliya'yla Muhyî'nin İskenderiye'de de sık sık görüştüğü muhakkaktır. Muhyî'den farklı olarak Evliya Hasan'ın yeni bir alfabe geliştirmiş olması dikkat çekicidir.

Türkçe ve yapma dile ait bu çalışmalar, Anadolu'ya yerleşen Türklerin 19.yy'ın ikinci yarısına kadar bilinen bütün teşebbüslerinin toplamıdır.²² Görüldüğü gibi Muhyî'nin *Bâleybeleni* inşa ederken devraldığı Türkçe dil mirası hiç de parlak değildir.

Bâleybelen

Muhyî, kendisini *zebân-zede-i ebkemân* (dilsizlere dil veren) şeklinde tanımlar.²³ Nitekim *Bâleybelen* sözü, *dilsizleri dillendiren* ya da *dilsizlere dille hayat veren* anlamını verirken diğer yandan da bu yapma dilin sahibini karşılar. Dil, adını mucidi Muhyî'den alır. Söz dizimi, Arapçayı esas aldığından *Lisânü'l-Muhyî* tamlamasına *Bâleybelen* karşılık gelir:

Bâleybelen <Bâle'y-belen

bâl: dil, lisan

belen <bel-en (bel- (dirilt-, hayat ver-) fiilinden '-en' sonekiyle teşkil edilmiş etken sıfat-fiil: diriltlen, hayat veren, muhyî.

y: Arapça belirteç (harf-i ta'rîf) 'el-' işlevinde önek.

Farsça *lisân-ı Muhyî* tamlamasının karşılığı ise *Bâlebelendir*. Özellikle

21 Mahmud el-Hulvî, *Lemezât*, YKK Sermet Çifter Ktp., nr. 1000, yaprak 320b.

22 Bu uzun devrede dille ilgili çalışmalar Arapça ve Farsçayı kapsar.

23 Muhyî, *Füyûzu'l-velî*, *Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 188b. Muhyî'nin bugüne intikal eden eserlerinin mühim bir kısmını içeren bu mecmua, Darul Kutubul-Misriyye Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 7128 numarada kayıtlıdır.

Bünyâd-ı Şîr-i Ârif adlı eserinde *Belen* kısaltmasıyla yetinir. Ancak, Muhyî Arapça tamlamanın karşılığı olan *Bâleybelen* ismini kullanmakta ısrarcı görünür ve hemen bütün eserlerinde Bâleybelenden bir şekilde bahsederken bu dilin *lisânü'l-Muhyî* olduğunu vurgular.²⁴

Bâleybelen Üzerinde Yapılan Çalışmalar

1805'te Bağdat'ta Fransa Kraliyet Enstitüsü Eski Edebiyat ve Tarih Bölümü muhabiri (1812'de Fransa'nın Halep konsolosu) Rousseau, Halep'te özel bir kütüphanede gördüğü ve mahiyetini kavrayamadığı bir yazmanın giriş sayfasının kopyasını, o sırada İstanbul'da Alman İmparatorluğu Elçiliği'nde ataşe olarak bulunan Hammer'e gönderdi. Hammer, tanımlayamadığı bir dille yazılı bu alıntıyı, düşüncelerini almak için Sacy'ye ilettili. Sekiz yıl sonra söz konusu alıntıyı içeren *Kitâbu Asl'l-Merâsîd ve Fasıl'l-Makâsîd* başlıklı eserin Fransa İmparatorluk Kütüphanesi Doğu yazmaları koleksiyonunda yer alan yeni bir nüshasını bulan Sacy'nin, yazmayı tanıttığı etraflı yazısıyla yapma diller tarihinin bu ilk somut çalışması gün ışığına çıkarıldı.²⁵

Yazmanın içeriğini kavramaya yönelik bu Sacy'ye kılavuzluk edecek metnin kendisinden başka herhangi bir kaynak, bilgi, yazmayı tarihlendirebilecek ciddi bir veri yoktu ve Muhyî ismi tespit edilememişti.²⁶ Sacy, bilinmeyen bir dilin ilk verilerini bulduğunu düşünüyordu. İki yorumdan biri olabiliyordu: Bu ya kaybolmuş bir millete aitti ya da Doğu Kabalistlerinin kullandığı gizli bir dildi! Oryantalizm araştırmalarının büyük kâşifi, önünde duran 336 varaklık çetin metinde grameri ve vokabüleri anlatılan Bâleybeleni büyük bir ustalıklı ve sabırla çözümlenmeye uğraştı. Şanslıydı, karşısına çıkan yazma Mısır nüshası değildi!²⁷

Yazmanın çeşitli bölümlerinden alıntılarla Bâleybeleni incelediği makale, *Notices et Exraits Des Manuscrits de la Bibliotheque Imperial et Autres Bibliotheques*'te yer alan diğer yazılar gibi Türkolojinin dikkatini çekmedi. Ayrıca, yazmanın Farsça yazmalar bölümünde kayıtlı bulunması Bâleybelenle kaleme alınan eserlerin kütüphane kataloglarında tespitini güçleştirdi.

Mehmet Ali Dağıstanî 1306/1888-89'da yayımlanan *Hıdiv Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*'nda, Muhyî'nin kırk civarında eserini içeren mecmuada yer alan *Risâle fi'l-Kavâid*'inin Türkçenin iştikakını konu aldığını

24 Bir şekilde yerli çalışmalarda *Bâleybelene* yapılan atıflarda *Bâlibilen* olarak kaydedilir: Sertoğlu ve Yazıcı: *Bâlibilen*.

25 Tanıtılan yazma, Wansleben tarafından 1672 Temmuzunda Kahire'de satın alınıp 1673 Şubatında B.R'ye gönderilen ve Fransa İmparatorluk Kütüphanesi Farsça Yazmalar Bölümü'ne 188 numarayla kaydedilen eser. *Notices et Exraits Des Manuscrits de la Bibliotheque Imperial et Autres Bibliotheques*'in 9. cildinde Sacy'nin "Kitâbu asl'l-makâsîd ve fasıl'l-marâsîd. Le capital des objets recherchés et le chapitre des choses attendues ou Dictionnaire de l'idiome Balaibalan" başlıklı makalesiyle tanıtıldı.

26 Bütün bunlara karşın Sacy, metnin tümü incelendiğinde eserin yazarına ve tarihlendirmesine ilişkin verilere ulaşılabileceğini son not olarak kaydeder (s. 396). İncelemesini dar bir zaman aralığına sığdırdığı anlaşılan Sacy'nin gözünden bu bilgiler kaçmıştır.

27 Kahire nüshasının isimler sözlüğünün olmayışı ve madde başı yapılan masterların aşman, silik kırmızı mürekkeple tespiti, her ne kadar gramer bahsini uzun tutmasından kaynaklanan avantajlar taşısa da mühim bir problemdir.

kaydetti.²⁸ Katalogun modern versiyonu da bu bilgiyi tekrarladı.²⁹ Eser aslında Sacy'nin tanıtmasını yaptığı *Kitâbu Aslı'l-Mekâsıd ve Faslı'l-Merâsıd*'in gramer bahsi daha geniş tutulmuş bir nüshasıydı. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'ne Dağıstanî'nin bu yanlış değerlendirmesi aynen girecek ve yazma artık Türkçenin etimolojisinin yapıldığı bir esere dönüşecektir!³⁰

Doğu araştırmalarının yetkin isimlerinden Alessandro Bausani, "About a curious "mystical" language, Bâl-a-i-balan" başlıklı makalesinde³¹ Sacy'ye atıflarla Bâleybelene oryantalist dikkati devam ettirdi. Sacy'yi tekrarlayan bu çalışmada, Fransa Millî Kütüphanesi *Farsça Yazmalar Katalogu*'nu hazırlayan Bloche'nin ilgili yazma için düştüğü notların³² yetersizliğinden şikâyet eden Bausani, doğrudan yazmaya gitmeden, Sacy'nin ihtiyatla kullandığı "Kabalistik" ifadesini daha da geliştirerek bu dili bütünüyle Fazlullah-ı Estera-badi'nin kurucusu olduğu Hurufilik çerçevesinde değerlendirdi. Bu çalışmada da dilin geliştirilme sebebi, müellifi, meydana getirildiği yüzyıl karanlıkta kaldı. Son makale, anlaşılmaz bir sebeple *Index Islamicus*'un Arap dialektleri bölümünde yerini aldı.³³

Midhat Sertoğlu'nun *Hayat Tarih Mecmuası*'nın 1966 Şubatı sayısında çıkan "İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmmişti" makalesiyle Sacy'den 153 yıl sonra Bâleybelen yeniden keşfedildi. Mahmud Hulvî'nin *Lemezâtü'l-Hulviyyesi*'nden ve Atai'nin *Şakayık Zeyli*'nden aktardığı Muhyî'ye ait biyografik bilgilerle eline geçen başka bir *Kitâbu Aslı'l-Mekâsıd* nüshasını işleyen Sertoğlu, Bâleybelenin Türkiye'de tanınmasını sağladı.³⁴

Muhyî'den en etraflı bahseden Hulvî'nin tezkiresini yayıma hazırlayan Tayşi, Türkiye Türkçesine aktarma çalışmasında Muhyî'nin Bâleybeleninden bahseden "Ol ulûm-ı külliyeyi ve cüz'iyeyi bilen ve ol fûnûn-ı şittâda nice te'lifler eyleyen ve ol vâzı'-ı lisân-ı Bâlebelen, a'nî Muhyî Efendi'dür ki..." bö-

28 Ali Hilmi Dağıstanî, *Fihristü'l-Kütübi't-Türkiyye'l-Mevcûde fi'l-Kütübânâtî'l-Hidiviyye*, Kahire 1306, s. 235-238.

29 Mısır Millî Kütüphanesi *Türkçe Yazmalar Katalogu (1870-1980)*, 1987, Kahire trsz. c. I, s. 61.

30 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1971, c. I, s. 152.

31 A. Bausani, *About a curious "mystical" language, Bâl-a i-balan*, East and West, 4, 1953, s. 234-238.

32 E. Blochet, *Catalogue des Mss. Persans de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1912, c. II, s. 246-248.

33 *Index Islamicus 1906-1955*, s. 722

34 Sertoğlu, Muhyî'nin Şeyh Ali Safvetî'ye intisap ettiğini ve onun damadı olduğunu kaydeder (s. 67). Oysa, Muhyî Ahmet Hayalî'ye intisap etmiş ve onun damadı olmuştur. İkinci yanlış, Muhyî'nin Edirne'de Çivizade ile ilk karşılaşması için verdiği 1573 tarihidir. Muhyî, bu karşılaşmanın 16 yaşında gerçekleştiğini kaydeder (*Reşehât*, 244a) ki takriben 1544'tür.

M. A. Edward Edwards, *A Catalogue Of The Persian Printed Books In The British Museum*, London, 1922, s. 135'ta yer alan ifade eserin bir başka nüshasının varlığı vehmini uyandırmış olmalı ki M. Sertoğlu, İngiltere'de bir nüshanın daha olabileceğine işaret etmiştir. Oysa eser, Sacy'nin ilgili makalesinden başka bir şey değildir. "Mevcut kütüphane kataloglarında başka bir nüshasına rastlamadık" ifadesi (bk. s. 67) ise Ali Hilmi Dağıstanî'nin katalogunu atladığını gösteriyor.

lümünü tamamen çıkardı.³⁵

1982'de Tahsin Yazıcı, *Muhyî'nin Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî* adlı eserinde Mısır Milli Kütüphanesi'ndeki nüshaya, Midhat Sertoğlu'nun verdiği bilgileri tekrarlayarak işaret etti.³⁶

Son dolaylı temas, Muhyî'nin kafiye konusunu işlediği *Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif* başlıklı eseri üzerinde 1989'da yüksek lisans çalışması yapan Murat Aşıcı tarafından yapıldı. Aşıcı da çalışmasında odak almadığı bu dile yeterli yer ayırmadı.³⁷

Batı'da, yapma diller etrafında yapılan çalışmalarda da Sacy'nin zikrettiğimiz makalesine atıflar yok mesabesinde. Bâleybelenin ilk yapma dil olduğu, Alessandro Bausani'nin yaptığı tasnif denemesinde yer aldı.³⁸ Son olarak Fransa Millî Kütüphanesi'nin çıkardığı *Cataloge des Manuscrits Persans*'ta bu eserin Muhyî-i Gülşenî'ye aitliği ihtiyatlı bir dille ifade edildi.³⁹

Bâleybelenin Üretilme Sebebi ve Süreci

Muhyî 1566-1574 tarihleri arasında tamamladığı Bâleybeleni üretme süreci ve amacını bu dile ilgili ilk risalesi *Bereme'y-Kâbe'y-Nele* ('İlmu'l-Harfi'l-Kebîr)'de bütün açıklığıyla ortaya koyar:

"Dilsizleri dillendiren ve ihsan ehlinin dilini icat eden, ifadeden âciz Muhyî böyle beyan eder ki bu güzel kitap, Sultan Selim'in oğlu, cihan sultanlarının sultanı, zamanının hakanlarını emri altına alan, halkın terbiyecisi, kimya tesiri gösteren bakışının yönelmesiyle her zerreyi nurlu güneşe döndüren, "hurûf-ı âliyât ve kelimât-ı tammât"a tasarruflarıyla bütün varlığı kendisine bağlayan ve birçok dil bilen Murat'ın tahta çıktığı 982/1574 tarihinde tamamlandı. Eserde geçmiş ve gelecek ilimlerin kuralları, şimdiki zamanın kurallarıyla düzenlendi.

Eserin telifine ilk sebep olarak, Sultan Selim'in tahta çıktığı 973/1566 yılının Kadir gecesi, Mısır Camii'nde irfan erbabının yol göstericisinin güzel irşadı, insanların ve cinlerin peygamberi Hazreti Peygamber'in

35 *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, s. 557. Baktığımız tüm *Lemezât* nüshalarında Muhyî'nin Bâleybelene yer verilir: YKK Sermet Çifter Ktp., nr.1000, yaprak 289b; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4536, yaprak 178b; 4546, yaprak 291a; Düğümlü Baba, nr. 565, yaprak 208b.

36 *Menâkıb*, s. XVI. Tahsin Bey, gerek mecmuanın mikrofilmlerini verme lutfunda bulunarak gerekse Muhyî ve tasavvuf tarihiyle ilgili bilgilerini aktararak eserin hazırlanmasında katkılarda bulundu. Kendisine teşekkürü borç bilirim. (Tahsin Yazıcı, çalışmanın son aşamasında Tanrı'ya yürüdü.)

37 Murat Aşıcı, *Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif-transkripsiyon, gramer incelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989. Esere ilk dikkat çeken Fuat Köprülü'dür. Muhyî'nin risalede verdiği bir anekdota işaret ederek İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Baki" maddesinde Baki'nin Tebriz'e kadar yayılan ününe dikkat çeker. Yazıcı ise, Bâleybelenle ilgisine hiç temas etmeksizin eseri tanır: *Menâkıb*, s. XXIV-XXV.

38 Alessandro Bausani, *Le Lingue inventate. Linguaggi artificiali. Linguaggi segreti. Linguaggi universali*, Roma, 1974.

39 Francis Richard, *Catalogue des manuscrits persans*, I. Ancien fonds, Paris, 1989, s.204-205.

yardımla "Rabbenâ ve âtinâ mâ va'adenâ 'alâ rusulike ve lâ tuhzinâ yevme'l-kıyâmeti inneke lâ tuhlifu'l-mi'âd⁴⁰," karşılığında mazhar olduktan sonra, ilâhî ilimleri ve hakikatleri bağışlayıcı Allah Taala'nın dergâhından gizli hazinesindeki ilimlerden halkın kullandığı dillerin dışında, daha önce hiç kimsenin meydana getirmediği ve birçok ilmin yazılmasına ve anlatılmasına imkân veren yeni bir dil diledim. Nitekim, tasavvurda olan arzu oku hedefine ulaştı; bilgide olan hakikat ortaya çıktı.

Nitekim muhakkık peygamberler, geçmiş hikmet sahipleri ve mutlak varlığı müşahede eden veliler, sözlerin batını manalarının ve fillerin dış görünüşlerinin nasıl olacağını gösterdikleri gibi, rahmani güneş nurlarıyla aydınlanıp ilâhî sırlara mazhar oldukları ve sahip oldukları bu hakikatlerin bir kısmını imkânları nispetinde ifadeyle görevli oldukları için bunları ilâhî hakikatları kavramaya kabiliyetli ve sonsuz inceliklerden yararlanmaya istekli olanlara, marifet bilgisi kemale ermemişlere bahşedilmediği için bu bilgilere ham akıllar vakıf olmasın diye kapalı sözlerle, alışılmamış ifadelerle anlattılar.

(..) hikmet denizlerine dalan ve bağışlama hazinelerine ihtiyacı olan Muhyî'nin ruhuna ilham yoluyla, bilhassa gizli ilimlere ait olmak üzere meşahid-i vücuttan ve mevacid-i şühudtan verilenlerden bir kısmı, rahmani feyizlere arzulu ve ihsanı fetihlere istekli olanlara şimdiye değin halkların dillerinde kullanılan hayat kaynağı gibi sözlerle, bu yola koyulanların canını diriltti. Bir kısım yüce isimleriyse Hacer-i esved gibi gönül hazinesinde koruyup saklamaya sabir ve takat kalmadı. Bu ilâhî sırlar ve ilhamlar, emaneti ehline teslim ve isimlerin manalarını olgun insanlara talim için ifadesi kapalılıktan uzak yeni bir dilde beyan edilmiştir. Daha önce kimse ilâhî birlemeyi ve sonsuz hakikatların isimlerinin sırlarını ortaya çıkarmayı böyle gerçekleştirmemiştir.

Gerçekte bu dili meydana getirmekte gaye, bir başka dille Allah'ın isimlerini zikir ve Mevlâ'nın nimetlerini fikir; hususî terkiplerle ve ilahî düzenlemelerle Allah'ı birleme ve ululamadır.

Her şeyi bilen Tanrı'nın sıfatlarını bildirmeye kabiliyet sahibi ve varlığa düzen veren kelim sıfatına bütünüyle mazhar olan melek yüzlü mesut kimselere; gerçekleri ortaya koyan cömert nitelikli kimselere; ilim ve ameliyle herkesçe bilinen; adalet, yiğitlik, hikmet ve iffetiyle Ademoğullarınca makbul görülenlere malum olsun ki hakikatleri cılayan dilinin okuduğu ve kimya tesirli gözünün baktığı, bu garip dil ve tuhaf kelimeleri olanlar, Tanrı'nın fazlı harflerin hususiyetlerinin yapısına ve cihanı yaratanın tasarruflarına vâkıf olur, onların dostları da marifet göğünün yıldızları gibi aydın ve hakikat kaynağı ilimler gibi açık olur."

Muhyî, Tanrı'nın gizli hazinesi (kenz-i mahfi)nde var olan, ancak halkın ıllanımına sunulmamış, yüksek bilgiyi aktarmaya imkân verecek bir yeni l üretmek ister. Şüphesiz daha önce ortaya konmamış bilgi, ancak yüksek istik bilgiyi kavrayabilecek istidada sahip olanlara verilen, klâsik ifadeyle

40 Ey Rabbimiz, resullerin vasıtasıyla bize söz verdiklerini ver, kıyamet günü bizi alçaltma. Hiç şüphesiz sen sözünde durarsın. Al-i İmran, 194.

sudûrlara (gönüllere) intikal eden, sutûrdan (satırlardan) sakınılan hakikat bilgisidir.

Muhakkik peygamberlerin, eski hikmet sahiplerinin ve bazı velilerin Tanrı'ya doğru yaptıkları büyük seferde eriştikleri subhanî sırlar ve rahmanî nurların bazılarını halka inerek (sahv, nüzûl, fark) halkta bu yücelmeye layık kimselere aktarmakla yükümlü olduklarını vurgulayan Muhyî, bu yükümlülüğün daha önce bilginin umuma açılmasının önüne geçmek için 'ibârât-ı garîbe ve işârât-ı 'acîbe dediği özel anlatım teknikleriyle gerçekleştirildiğine dikkat çeker. Bu sırlı anlatımdan kasıt, anlaşılması zor bilgiyi kavratmaya yönelik mecaz, benzetme gibi yöntemler olamaz. Bu yönetime, bilgiyi sakınmak için değil, kolay aktarmak için başvurulur. O, kapalı olan hakikatlerin ehli olmayanlardan (nüfûs-ı nâkîsa ve 'ukûl-ı kâsîra) uzak tutulması için bütünüyle özel ve yeni bir dilin peşindedir.

Tanrı'yla ilişkileri dil enstrümanının olmadığı, keşif ve ilham gibi akla yer verilmeyen farklı bir boyutta gerçekleşen mistiklerin, ilâhî sırları, her bir yükselme evresinde kendilerine bağışlanan ihsanları (mevâcidü's-şühûd) kelime kalıbına dökmekte yaşadıkları sıkıntıyı aşmaları ya gramer dışı anlatımlarla gerçekleşecek ya da hakikat bilgisi, dilin yansıtılabildiği kadar olacaktı. Muhyî, kendisine ilham edilen feyizleri, "ilm-i hâbâ" diye tanımladığı gizli bilgileri saklamaya artık tahammülü kalmadığından bahisle, emanetin ehline teslimi için gelen emir gereği daha önce kullanılagelen diller yardımıyla aktardığı irfanı,⁴¹ artık anlatımında güçlük yaşanmayan (kelâm-ı ba'idü't-ta'kid) yeni bir dille söylemek ister.

Bâleybeleni lügât-ı garîbe ve kelimât-ı 'acîbe olarak niteleyen Muhyî, bu dille ortaya konulan hakikatleri bu dili öğrenerek öğrenme çabasına girenleri 'ârif-i tasrif-i cihân-bânî ve vâkıf-ı te'lif-i havâss-ı hurûf-ı fazl-ı Yezdânî olarak müjdeler. Artık aracısız, dinî basit dil düzeyinde algılayanların kınamasından uzak, dil üstü yöntemle ve hususî okumayla kavranabilen yüceliklerle anlatmaya ve anlamaya imkân veren ilâhî bir dil ortaya konmuştur.⁴²

Meydana getirdiği çalışmanın ilklığı ve orijinalliğinin farkında olan Muhyî, bunu sık sık dile getirmekten keyif alır:

"Öyle müstakîl bir dil icat ettim ki böylesini ademoğlu yaratmadı. Türkçe ve Farsçayı bu dile aktardım. Arap dizilişyle bu binayı sağlamlaştırdım. Adını Bâleybelen koyduğum bu dilde on konu tertip edildi. Her ilimde fazilet sahiplerinin aşamadıkları yüz meseleyi yetkince yazdım. Hak ehli birçok eser meydana getirdiler, ama hiçbirisi böylesini meydana koymuş değil."

Bâleybelenin Kutsallığı, Kusursuzluğu

Bâleybelenle ortaya çıkacak bilgilerin ilâhî niteliklerine vurgu yapılır:

41 esrâr-ı subhânî, ilhâm-ı rabbânî, tevhid-i ilâhî, keşf-i esrâr-ı esmâ-i hakâyık-ı nâmü-tenâhî, fütûhât-ı ihsânîye, yenâbî'-i hikmet, feyzü'l-bahri'l-Muhammedî, tenvirü'l-kameri'l-Ahmedi

42 Sufiliğin dille ilişkisi için doyurucu bir çalışma: Nasr Ebu Zeyd, "Sufi Düşüncede Hakikat-Dil İlişkisi Üzerine", çev. Ömer Özsoy, *İslâmiyât*, Ankara 1999, c. II, S. 3, s. 15-38.

Subhanî hakikatları içeren meseleler (mesâyil-i hakâyık-ı subhâni) ve rahmanî incelikleri içeren bahisler (mebâhis-i dekâyık-ı rahmâni). Bu dille "mükâşifin-i mütebahhirine nûr-ı müşâhede nümâyân ve sâlikin-i müte'ahirine tarîk-ı mücâhede âsân" olacaktır. Bu dilin gerek ana kaynağının ilham olması, gerek kullanılış amacının "bir lisân-ı âharla zikr-i esmâ-yı Hudâ ve fikr-i âlâ-yı Mevlâ'dur ve terkib-i mahsûs ile tevhîd ve tertib-i mansûs ile temciddür" ifadesiyle dinî bir çizgiye oturtulması gerekse bu dilin *icat* ve *keşif* edildiğini söylerken *icatta bulma; keşifte ortaya çıkarma* anlamlarına uygun olarak Tanrı'nın ve Tanrı katındakilerin meçhulünde olmadığının söylenmesi ve bunu destekleyen veriler sunulması, bu dilin özelliğine *kutsallık* katıldığını gösterir. Muhyî, daha çalışmasının başında dilleri üstünlük sırasına göre sıralarken yer vermediği Bâleybeleni dolaylı olarak bu diller hiyerarşisinin tepesine oturtur. Bu, daha önce açıktan Abraham Abulafia'nın müritlerinden birinin dillendirdiği ve "kutsal" dil üzerine geliştirdiği tezle kesişir. Teze göre Adem iki dil bilir. Birincisi, Adem'in eşi ve çocukları arasında konuşulan ve uzlaşmaya dayanan dildir. Diğeri, Tanrı ile Adem arasında iletişime imkân veren ve Adem'in oğlu Şit'e intikal eden sırlı dildir. Babil'de kaybolan dil, ilkidir.⁴³ Bâleybelen, hakikat bilgisini peygamberler ve veliler arasında aktarmak için kullanılan bu özel dilin adı mıdır? Muhyî, muhtelif eserlerinde bu soruya olumlu cevap veren anekdotlara yer verir. İlk anekdot Muhyî'nin daha önce Bâleybeleni öğretmediği bir mutasavvıfla ilgilidir:

"Erbâb-ı velâyet ve ashâb-ı kerâmetden bir sâhib-i dirâyet şöyle rivâyet itdi ki 'Bir mahbûb-ı hoş-likâ ve matlûb-ı ehl-i nühâ ol arzda bana Bâleybelen ile hitâb sudûr eyledi ve benden dahı ol lisanla cevâb zuhûr eyledi, hattâ hâtrumda bu elfâz mahfûzdu ve ekseriyâ ed'iyede mel-fûzdu' diyüp bu terceme-i sûre-i İhlâs'ı kırâat ve beyân eyledi ve hakâyıkdan niçe maâniyi ayân itdi: Beşâne'y-Âne'y-Finâne'y-Hebân. Kef vâ'y-Ân eder, y'Âne'y-lezâver, la'lenes e la'les e lemes irâ mâle eder. Hattâ bu fakîr henüz bu tercemeyi ne kimesneye beyân ve ne kitâbetle ayân itmemişdüm..."⁴⁴

İkinci önemli kayıt, yaşadığı bir miracı Muhyî'ye etraflıca anlatan Cemâleddin-i Hazrecî'nin Adem'le görüşmesi sırasında geçen konuşmanın Bâleybelenle ilişkisini gösteren kısımdır:

"Bana bir dil ki idüpdür beyân
Olmadı sonra bir insâna ayân
Umaram Bâleybelendür o kelâm
Bu havâs içre vücûdın bul temâm"⁴⁵

Muhyî, bu dille yapılan duaların tesirindeki güce dikkat çeker:

43 Moshe Idel, *Language, Torah and Hermeneutics in Abraham Abulafia*, New York 1989, s. 17.

44 Muhyî, *Simsimiyye, Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 359a.

45 Muhyî, *Nefhatü'l-Eshâr, Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 7b.

"(...) ve Bâleybelenden ki lisânü'l-Muhyî'dür, bu kelimât-ı tâmmâta müştâgıl ola. Eger ol lisân-ı celilü'l-kadrde ma'nâsını ma'lûm kıla, inâyet-i Muhyî ile kendüyi mazhar-ı tâm-ı Hayy u Kayyûm kıla. Ol evrâd budur ki zıkr olur:

lâ şâne nâne'y-Ânü e edü lâ nebâze rüv rüve'y-vele e rüve'y-senemü e râ ci-şemeri neşi megânü e râ'y-belâzü'y-dâzânü'y-yezenü'y-harenü'y-vecemü'y-vikânü."⁴⁶

Bu duanın çevirisi:

lâ şâne (lâ ilâhe) nâne (illâ) y-ânü (l-lâhu) e (ve) edü (vâhidu) lâ nebâze rüv (lâ şerike leh) rüve'y-vele (lehu'l-mulku) e (ve) rüve'y-senemü (lehu'l-hamdu) e (ve) râ (huve) ci-şemeri (alâ kullu) neşi (şey'in) megânü (kadîrun) e (ve) râ'y-belâzü (huve'l-hayyu) ye-dâzânü (el-kayyûm) ye-yezenü (es-semî'ü) ye-harenü (el-basîru) ye-vecemü (el-vucûdu) ye-vikânü (el-melikü).

Virdler dışında, metafizik tesiri olan kelimelere lügatte yer verilir:

Dehâd: düğün çiçeği ki kebîkeç'dür. Bu dehâd lafzı bir nesne üzerine yazılsa, ol nesne sereka olunmaya; eger sereka itseler rüsvây olalar. Ve ol nesne yiyecek yâ geyecek kısmı ise, bir kimseye yidürseler, ol kimse yidürene ve geydürene bir mertebe mahabbet ide ki cüdâ olmağa tákâtı olmağa, lâkin tâbib günü ki hamelün on dördidür, mukaddem ahşamdan on dört sâ'at geçce ki sabâhı olur, hegil gibi; hisâbda elli beşdür, kebîkeç gibi. (P 147a-147b)⁴⁷

Nihâm: altmış altı gün hayvânât yimeyüp sâyim olup gicesini ihyâ idüp esmâ-i hüsnânun yüzine dahı her gün altı yüz altmış kerre esmâ çekmek tarîkı ile meşgûl olup her temâm oldukça ismu'llâha altmış altı kerre ki kendü 'adedidür, meşgûl olup ba'dehu ism-i zâtı mülâhaza idüp her bir kerrede altı yüz altmış kerre yâ Nih dimek'dür. Mutlakâ Nih ismine meşgûl olına, tecellî-i zât mukarrerdür. (P 41b)

Tanrı'nın isimlerinin sonsuzluğuna "Hakdur esmâya nihâyet yokdur / Gerçi ihşâ idiciler çokdur"⁴⁸ diyerek işaret eden Muhyî, sözlüğünde ism-i a'zam olduğunu belirttiği kelimelere ve bu isimlerin etkilerine yer verir:

ân, bân (P 283b), 'avâz (P 212a), ba'dâz, mâsâz, fâkâz, gâlâz, mevlâz, savhâz, vesyâz, sevyâz (P 212b), benûh (P 132a), elhâ (P 91a), hev (P 299a), ikâz (P 211b), nezûc (P 128a), satâz (P 211b), yân (P 285b).

Osmanlı Bâleybeleni Biliyor muydu?

Bâleybelen'e temas eden çağdaşı beş müellif tespit edebildik. Hüseyin Kefevî, *Râz-nâme* isimli eserinde Muhyî'den "Sâhib-i Bâleybelen Gülşeni Muhyî Çelebi",⁴⁹ Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da "...hususâ Bâleybelen nâm lisân-ı mahsûs ihtirâ'ında mütefennin..."⁵⁰ notunu düşer. 17.yy başlarında

46 Muhyî, *Füyûzu'l-velî*, *Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 200b.

47 Metin içinde ve dipnotlarda Bâleybelen'in, aşağıda tamıtılacak Paris nüshası 'P', Kahire nüshası 'K' harfleriyle gösterilecektir.

48 Muhyî, *Nefehâtu'l-eshâr*, *Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 5a; *Simsimiyeye*, *Mecmua*, Darul Kutub, Türki, nr. 7128, yaprak 361b.

49 Hüseyin-i Kefevî, *Râz-nâme*, Süleymaniye, Laleli, nr. 1677, 170b

50 *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı* (haz. Mustafa İsen), Ankara 1994, s. 325.

Cemâleddin Hulvî ona daha geniş yer verir.⁵¹ Bir değerlendirme yapması bakımından önem taşıyan kısa bir temas da Nev'îzâde Atâî'nindir (1583-1635). Muhyî biyografisinde verdiği yanlış bilgilerle son dönem çalışmalarına kaynaklık eden *Şakaik zeyli Hadâiku'l-hakaik*'te Bâleybelen için "... lisân-ı tayr gibi Bâleybelen nâmı ile bir lügat ihdâs eyleyip vird-i zebân-ı bi-kârân u nevhevesân ve meşgale-i bihûde-pesendân u nâfile-nüvisân olmuştu"⁵² değerlendirmesinde bulunur. Son olarak bu dile Kâtip Çelebi (1609-1657), *Fezleke*'sinde temas eder. Burada da Atâî'nin verdiği bilgilerin yinlendiğini görüyoruz.⁵³

Şüphesiz daha çok biyografik eserlerde bahsi geçen Bâleybelene dair temasların dışında, bazı devlet erkânının, mistik şahsiyetlerin ve ulemanın bu dili bildiğini, bu dille ilgilendiğini gösteren kayıtlar da var. Bu husus doğrudan Bâleybelen risalelerinde görülür:

Bâleybelene Katkıda Bulunanlar

Muhyî'nin tarikat içindeki etkinliği, devlet adamlarıyla yakın ilişkisi, tasavvuf çevreleriyle teması, Bâleybele dilini üretmesindeki temel amaçlardan biri olarak gösterdiği kullanımı geniş kitleye yayma arzusunu uygulama alanına sokacak önemli bir alt yapı işlevi göreceği tabiidir. Muhyî, bir bütünlük arz eden eserini bölümlere ayırarak risaleler şeklinde tertip etmiş ve her birini döneminin etkin simalarının isteği üzerine kaleme aldığı belirtmiştir. Bölümlerin farklı kişilerin isteği üzerine kaleme alındığını ifade etmesi, dil teşebbüsünü benimseyen bir çevre tesis ettiğini gösterir. Nitekim "*Mevlânâ Emîr Çelebi Efendi istidâ itmegin bu risâle ketb olup...*", "*Kâziasker ve Nakîb Efendi murâd itmegin bu risâle ketb olup...*", "*Çivî-zâde Efendi murâd itmegin bu risâle ketb olup...*", "(...) *Bâleybelen ki lisânü'l-Muhyî'dür, Türkî dil ile anun ve sâyr elsinenün zamâyirini izhâr eylemegi oglum Muhammed Gaybî recâ itmegin bu risâle mastûr oldı...*" kayıtları dili üretme aşamasında, gerek eserini tanıtmaya gerekse eserin kelime kadrosunu ve gramer yapısını geliştirmede devrin önde gelen âlimleriyle kurduğu ilişkinin neticesidir. Dilin inşası fikrini etrafına aktardığı, kullandığı argümanları çevresiyle tartıştığı anlaşılan Muhyî, başta risalelerin yazılmasını isteyen yukarıda isimleri kayıtlı şahıslar olmak üzere bir istişare grubunun, basit esaslar üzerine yükseltmeye çalıştığı dil projesini destekleyen dış verilerine eserinde "*Lâkin ben fakirden sonra bazı müteahhurin...*", "*Bazı, kesr-i cümle itibâr itmişdür*" ifadeleriyle yer yer işaret eder.

Risalelerin kimlere ithaf edildiği ve kelime üretiminde kimlerden yararlandığı tespit edilirse, Bâleybelenin 16.yy'da gördüğü rağbeti daha iyi anla-

51 Mehmet Serhan Tayşî'nin 12 nüshayı karşılaştırarak hazırladığı Hulvî'nin *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, İstanbul 1993. Neşrinde Muhyî'nin Bâleybelen'ine ait cümleler yer almaz (s. 557-559). Oysa metni hazırlamada esas aldığı Millet Kütüphanesi Şer'iyye Yazmaları nr. 1100'deki nüshada ve diğer yazmalarda Muhyî'ye ayrılan bölümde bu husus belirtilmiştir.

52 Nev'îzâde Atâî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik Fî Tekmilet-i Ş-Şakaik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. II, s. 596-597.

53 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, c. I, s. 274-75.

yabiliriz. Bu isimler Bâleybelenin şeyhülislam, kazaskerler, kadılar, vezirler, önemli mistik şahsiyetler, defterdar, şair, bey unvanlı kimselerdir:

Mevlânâ Emîr Çelebi Efendi: Bu şahsiyetin kimliğini Tahsin Yazıcı, Bâleybelen'in gramer bölümünde yer alan "*Bâleybelen ki lîsânü'l-Muhyî'dür, emsilesinün şerhi Türkî dilile beyân olup kavâidini zıkr itmek lâzım ve usûlini ve fîrû'ını ayân idüp muhtelif ve muttaridin fîkr itmek mühîmdür diyü vâkıf-ı ulûm-ı rabbânî ve âlim-i tefsîr ü maânî ehl-i keşf ve gurâtun ercümendi Mevlânâ Emîr Çelebi Efendi istid'â itmegin bu risâle ketb olup...*" (K 47a) ifadesinden hareketle Muhyî'nin Bâleybelen'i "*Emîr Çelebi Efendi'nin (ö.1048/1638) isteği üzerine icat ettiğini*" ileri sürmüştü.⁵⁴ Bu noktada düzeltilmesi gereken birkaç hususa temas etmek gerekir. Birincisi, Muhyî dilin icadının ilham ve keşif yoluyla gerçekleştiğini açıkça belirtir:

"Sanma sen bunu ola bî-hâsıl
Bu dili keşfile bulmuşdur dil." (K 46a)

İkincisi, Emîr Çelebi, icat edilen dilin yapı bilgisinin Türkçe anlatılmasını rica eder. Muhyî de risalelere taksim edilen eserin birinci risalesinin telifini bu ricaya bağlar. Üçüncüsü, Emîr Çelebi'nin kimliğidir. Yazıcı'nın verdiği ölüm tarihine göre bu zat, Muhyî'nin Bâleybelen'i tasarladığı 973/1566 tarihinden 72 yıl sonra vefat eden Hekimbaşı Emîr Çelebi'dir. Oysa Muhyî'nin Emîr Çelebi diye takdim ettiği kişi, şeyhi Ahmed-i Hayâlî'dir. *Reşehât* tercümesinde yer alan bir anekdotta Emîr Çelebi'nin, Muhyî'nin şeyhi Ahmed Hayâlî (ö. 977/1569-70) olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim birçok metinde Ahmed Hayâlî'den Emîr Çelebi olarak bahsedilir:

"(...) Merhûm Efendi bu fakîrün hilâfetnâmesi imzâsında el-Fakîr Necmüddîn Ahmed ibn eş-Şeyh İbrâhîm-i Gülşeni diyü yazdılar. Zarîfî Hasan Efendi, "Necmüddîn yazmağa bâis nedür?" diyü su'âl itdiler. Bu yurdılar ki "Merhûm pederüm, vâkıasında Şeyh Necmüddîn-i Kübrâ'yı görürler, "Muştılık, bir erkek oglun dogar, neslün anda kılır" dimegin dogdugumda adumu Necmüddîn kodılar, sonra şerâfetüm için "Emîr" didiler ve "Ahmed"i vâlîde, hakîre kodı ki hemîşe "Emîr Ahmed" diyü çağırur idi."⁵⁵

Şeyh Ahmed-i Hayâlî'nin bizzat kaleme alınmasını istediği gramer, Bâleybelen'e mistik muhitte ilgi duyulmasını sağlayacak önemli bir husustur. Bâleybelenin yazıma başlanmasından sonra dört yıl hayatta kalan Hayâlî'nin ölümünden sonra beş yıl daha bu dilin telifini sürdüren Muhyî'nin dilin nüvesini, çok sevdiği şeyhiyle müzakere ettiği şüphesizdir. Nitekim Muhyî, "gî-râ (avcı kuşu)" maddesinde (P 87b), söz konusu birleşik kelimenin yapısı üzerinde çıkan tartışmalarda şeyhinin isteğini tercih ettiğini kaydeder.

Muhammed Bekri: Muhyî, mistik bir kişilik olarak takdim ettiği bu zattan eserlerinde parça parça bahseder. Muhyî onun da hazır olduğu bir mec-

54 *Menâkıb*, s. XVI.

55 *Reşehât*, yaprak 145a-146b.

lisin tarihini verir (972/1564-1565). Muhyî'nin eserlerinde yer alan anekdotlardan Bekrî'nin Mısır'ın ileri gelen mutasavvıflarından olduğu, İbrahim Gülşenî ve Ahmed-i Hayâlî'nin meclislerinde yer aldığı anlaşılıyor.⁵⁶ Bâleybelenin kelime üretimine dair Muhyî'den bilgi aldığı, yıldız isimleri ve melek adlarının Bâleybelen karşılıklarının tespitinde katkıda bulunduğunu bizzat Muhyî, "lebem" maddesini işlerken kaydeder:

"Hikâyet: Merhûm ve mağfûr üstâd-ı âlem Şeyh Muhammed Bekrî razıyallâhu anhu bu lisânda niçe lûgat vaz' itmişlerdür ki mahallinde işâret olunmuşdur, bir gün istifsâr itdiler ki "Semâ nedür?" Fakîr "Dâz'dur" diyü cevâb virdüm. Üç yıldan sonra "Felek nedür?" diyü su'âl itdiler. Fakîr, "Leben'dür" diyü cevâb virdüm. Buyurdılar ki "Bu lûgat dâz'ıla mürâdif midür, yohsa vârid hasebî ile tebdil mi olur?" Fakîr eyitdüm "Sâbikan su'âlünüz semâ idi ki sumuvv'dendür, hâliyen felek'i istifsâr itdünüz ki tefelluk'dendür. Pes evvel dâz ile sonra leben" ile cevâba bâis oldur." Pes buyurdılar "İnşâallâh, ba'zı melâyike ve nücûmun esmâsını ba'de't-teveccüh biz vaz' idelim." Vâkı'â öyle olmuşdur." (P 6b; K 64b.)

Muhammed Paşa b. Üveys Paşa: Mısır Beylerbeyi (1587-1591) Üveys Paşa'nın oğludur. Süveyş kaptanlığı (1588), Habeş Beylerbeyliğine bağlı İbrim sancaktarlığı (1589), Trablus (1591) ve Temeşvar (1595-1596) Beylerbeyliği, muhassılu'l-emvâllık gibi önemli görevlerde bulunan Paşa, üç kelimedede Bâleybelene katkıda bulunur.

kıfâ: kesrile divân'dur. Ve ilbizler ki divân ve şeyâtin'dür, vuhâ gibi. Vaz'-ı Muhammed Paşa ibni Veys Paşa. Ve fâ'yı mukaddem dahı isti'mâl itdi. (P 81a). Diğer kelimeler: P 81b, P 213a.

Mollâ Muhammed Emin: Muhyî, Molla Câmî'nin (ö. 1492) kız kardeşinin oğlu olan bu Nakşî şeyhi,⁵⁷ Muhyî'nin 968/1560-1561'de Kahire'de tanıştığı, *Reşehât Tercümesi*'nde kendisine hususî yer ayırdığı, Mısır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa'nın intisap ettiği, Gülşenî muhitinin hürmet ettiği bir şahsiyettir.⁵⁸ Muhyî, Bâleybelene katkıda bulunduğu üç kelimedede onun adını zikreder:

şâb: sucı ve kahve ki mey ve hamr'dur, şeb ve degeş ve cûş ve yâm ve yem gibi. Ammâ şâb, Mollâ Muhammed Emin'ün vaz'ıdır, ol hâlde tetebbu' olındı ki kahve-nûş olurdu, şeb vârid olmuş ve yazılmış bulnduk. (P 100b-101a). Diğer ürettiği kelimeler: P 225a, P 231a.

Osmân Bey b. Mustafa Paşa: Kızıl Ahmedlü Vezir Mustafa Paşa'nın (ö. 974/1566-1567) oğludur. Divan-ı Hümayun'da görev yaptıktan sonra Mısır'da sancakbeyi oldu. Gelibolulu Âli, onun ilme düşkün olduğunu kaydeder:⁵⁹

56 *Reşehât*, yaprak 16a; *Menâkıb*, s. 63, 428.

57 *Reşehât*, yaprak 15a-15b. Bu zat hakkında *Reşehât*'ta bilgi vardır.

58 *Reşehât*, yaprak 16a; *Menâkıb*, s. 63, 428.

59 A. Tietze, *Mustafa Ali's Description Of Cairo Of 1599*, Wien 1975, s. 142.

sülem: zammula ibik didükleri kuş ki hudhud ve búbug'dur, kenâş gibi. Osmân Beg ibn Mustafâ Paşa. (P 255b, 266b)

Nakib Malûlzade Mehmed Efendi (1533-1585): Şeyhülislam Ebussuud'a mülazım, daha sonra da damat olan Mehmed Efendi, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği ve şeyhülislamlık vazifelerinde bulundu. 1569'da başlayan Mısır kadılığında Muhyî'nin çalışmasıyla ilgilendi. 1576'dan ölünceye kadar Nakibüleşraflık görevinde bulunduğu için "Nakib Efendi" adıyla şöhret buldu. Muhyî, Bâleybelenin yapı bilgisini onun ricası üzerine kaleme aldı:

"Dervîş Muhyî böyle beyân eyler ki Bâleybelenün Türkî ile sarf ve nahvi kavâ'idinin ba'zını tahrîr ve lisânunun mezâyâsını tasîr için sâhib-i sa'âdeteyn ve mâlik-i siyâdeteyn mütemekkin-i masdar ü nikâbet ve mütefattın-ı kadr ü necâbet, ashâb-ı ilm ü keşfün ercümendi Kâzî'asker ve Nakîb Efendi murâd itmegin bu risâle ketb olup Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ diyü nâm virildi, Sarfu'l-vucûh ilâ Nahvi'l-Mevlâ dimekdür." (K 49b)

İskenderpaşazade Ahmed Paşa: Ahmed Paşa, babası Çerkes İskender Paşa'nın Mısır Beylerbeyliği sırasında Habeş Beylerbeyliğine atandı (1570-1573). Muhyî, Bâleybelende kullanılan harflerin gizemleri ile yapım ve çekim eklerini işlediği *Tâfe bûyâ (Asl-ı ma'ânî)* adlı risaleyi Ahmed Paşa'nın isteği üzere kaleme aldığını belirtir:

Ammâ ba'du hurûf ki asl-ı mebâni-i kelimâtdur, münâsebât-ı havâs ve ma'ânî haysiyyeti ile Bâleybelende vaz' olmağın mazhar-ı eltâf-ı Hudâ Ahmed Paşa ibn İskender Paşa istid'â itmegin bu risâle yazılıp Tâfe bûyâ diyü nâm virildi ki Asl-ı ma'ânî dimekdür. (K 57a)

Çivizade Mehmed Efendi (1531-1587): Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi'nin oğludur. Kazaskerlik ve şeyhülislamlık görevlerinde bulundu. 1576'da Mısır kadılığı sırasında Muhyî ile dostluğunu geliştirdi. Çivizade, Muhyî'den Bâleybelenin yapı bilgisini Türkçe yazmasını arzu etmiş, Muhyî de *Zimîye Beremâ Bentîye Neremâ* adını verdiği bölümü yazmıştır. Çivizade, adının Bâleybelen karşılığı olan kelimeyi kendi teklif etmiştir:

gîrer: çivi ki begâz'dur. Bu nâmu merhûm Çivi-zâde komuşdur ve râyı meftût vaz' itdiler. "Meksûr olsa olmaz mı?" didüm. "Bu tagayyür evlâdur" didiler. Gîrerfin, çivi-zâde'dür. (P 175a-175b), (P 168a)

Oğulları: Bu dile en büyük alakayı başta Mehmed-i Gaybî olmak üzere oğulları Mustafa, Ahmed, Fethî ve yıllar sonra Gülşenî postuna oturacak olan Hasan Efendi'nin (Muhyizade Hasan Efendi) gösterdiği muhakkaktır. Nitekim Muhyî, *Masâdir-ı Elstine-i Erba'a*'sını oğullarının bu dilin sözlüğünü kolay öğrenmeleri için kaleme aldığını belirtir.

Bu isimlere Defterdar Ahmed Çelebi (P 325a), Kazasker Hüseyin Efendi (P 240b), Yekreng Çelebi (P 152b), Şagird Ali Çelebi (P 285b) ve Sa'yî Efendi'yi (P 101a) ilâve edebiliriz. Bu şahıslar arasında Muhyî'nin vefk ve felekiyat öğrenimi aldığı Cemâleddin-i Hazrecî'nin ayrı bir yeri vardır.⁶⁰

60 Uryânî Mehmed Efendi (ö. 999/1590-1591) de Bâleybelene ilgilendiği. Uryânî Meh-

Bâleybelenin Kuruluşunda Takip Edilen Yöntem

1. Bâleybelenin Ana Nitelikleri

Muhyî, Bâleybelenin diğer dillerin gramer imkânları ve anlatım zenginliklerini karşılayan bir dil niteliğini kazanmasını gaye olarak belirler. Gerek gramer risalelerinde gerekse sözlükte bu amacını gerçekleştirdiğine inanır. Bâleybelenin daha iyi anlaşılması için sık sık Türkçe, Arapça ve Farsça yapılardan örnekler getirmesi, Bâleybeleni sürekli bir üst seviyede tutma niyetini de ortaya koyar. Bir taraftan Bâleybelendeki kuralların diğer dillerdeki karşılıkları gösterilirken, diğer taraftan bu kuralların barındırdığı üstün nitelikleri vurgu yapılır:

"Türkiye kangı müştak kelimenün tasgîri murâd olınsa ol kelimeye bi-'aynihi cîm ve kâf yâ cîm ve kâf ziyâde olunur, ammâ Bâleybelende hemân bir sîga gelür..." (K 47b); "Türkinün kavâ'idî çokdur, ammâ Bâleybelende bir kâ'ide üzere zabt olındı." (K 49a); "Ammâ Bâleybelende tenvîn olmaz" (K 53a)...

Kelime kadrosunun anlatımı rahatlatacak zenginlikte olmasına dikkat edilir. Gelişmiş dillerin temel söz varlıklarıyla denk gelecek bir yekûnu amaçlayan söz varlığı madde başı yapılıdır. Kavramların bütün olarak karşılanması yoluna gidilmez. Ara renkler için farklı kelimeler karşılık olarak üretilir.

Her kelimenin bir anlama karşılık gelmesi ana kural olarak belirlenir. Madde başlarına sinonimler konulduğu hâlde, sinonim gibi görünen kelimelerin, bu kuralı bozmadığı, bunların ayrıntı ifade eden kelimeler olduğu vurgulanır.

Türetmeler, başta tespit edilen gramer kuralları çerçevesinde gerçekleştirilir; kural dışı (şaz) türetmeler belirtilir.

'En az emek kanunu'nun işletilmeye çalışıldığı Bâleybelende, bu amaca uygun olarak ikil (tesniye), dişil (müennes), kural dışı çokluk şekilleri gibi yapılara yer verilmez.

Kelime köklerinin belirlenmesinde iki ana kaynağa referans verilir: ilham, diğer dillerden yapılan alıntılar (lügât-ı intikâl).

Alıntı yapılar iki türdür. Birincisi, Muhyî'ye dostları tarafından teklif edilen kelimelerdir. Muhyî bunları Tanrı'dan izin gelince lügatına dahil eder ve sözlüğünde bu katkıyı temin eden kişilerin adlarına yer verir. İkincisi, Diğer dillerden (Türkçe, Arapça, Farsça) cömertçe yapılan alıntılardır.

Bir kısım kelimeler, köke indirgenemez. Klâsik terimle "câmid" olarak değerlendirilen bu kelimelerin sayısı fazla değildir: revâc (biti), kâz (pâdişâh),

med Efendi, Muhyî'nin Gülşeniliğe intisap yıllarında eğitiminde yer almış, ona İbrahim Gülşenî'nin menakıbını tespit için kaynaklık etmiş, muhtemelen Ahmed-i Hayâlî'nin vefatından sonra doğduğu Rusçuk'a dönerek burada Gülşenî muhitini tesis etmiş mühim bir şahsiyettir. 1022/1613'de Rusçuk kadılığına atanan Atâî, Uryânî'nin evlâdında, ondan intikal eden bir *Mesnevî* nüshası için "câ-be-câ acib ve garîb işârât ve lisânu't-tayr rûmûzı ilm-i kâilile hall olunmaz ibârât var idi." notunu düşer; bkz. Atâî, s. 366. Bu veriden hareketle Muhyî'nin yakın dostu Uryânî'nin Bâleybelenle ilgilendiği ve *Mesnevî*'deki notlamaların onun elinden çıktığı düşünülebilir.

kurk (gürüldi), sât (gök gürüldisi)

Bâleybelenin söz diziminde Arapçadan, kelime gruplarında Farsçadan, genel yapı bilgisinde Türkçe ve Farsçadan yararlandığı görülür. Bu niteliğiyle Ural-Altay, Hint-Avrupa ve Sami dillerinin Bâleybelende ayıklanarak bir terkip meydana getirildiği söylenebilir.

Arap alfabesi kullanılan Bâleybelende, bu alfabeyle yazılarak yazılış sağdan sola doğrudur.

Harf kozmolojisi türetmede değer taşır.

2. Türkçe, Farsça ve Arapçadan Etkilenme

Sözlükte Türkçe, Arapça ve Farsçadan alıntı isim ve fiil tabanlarından yararlanır. Bâleybelende kullanılan alıntı kelimeler *bellem* adını alır.⁶¹ Söz varlığı içinde mühim bir yekûn tutmayan alıntı kelimeler Bâleybelenin gramer kurallarıyla geliştirilir:

âçıl (kilid): âçılâ (kilidci , kufl-ger), âçilenk (kilid düzici)

kokar (sogan): kokartez (acı sogan)

akar (ırmak): akarge (ırmacık), akarmân (ırmak kenârı)

Bir kısım kelimeler, *yalancı alıntı* değerindedir. Arapça, Farsça ve Türkçedeki kelimelerle ses benzerliği olan Bâleybelen asıllı kelimeler, bu dillerde kendisiyle eş sesli kelimelerin anlamlarını ikinci, üçüncü anlam yükü olarak kabul eder. Örneğin, dayandığı isim tabanı "iki" anlamına gelen "bez"den mastar ekiyle ilk anlamı "iki yüzlü olmak" anlamındaki "bezem", Farsçanın "geri, tekrar" anlamı "bâz"la ilgilendirilerek "tekrâr olmak, girü olmak, bâz şuden"; yine Farsçanın "günah" anlamı "beze" ile ses benzerliğinden hareketle "günâh-kâr olmak, beze-kâr şuden" ve Türkçenin "bezemek" anlamını da yüklenir:

bezem, iki yüzlü olmak ki du-rû şuden'dür, bezvelem ma'nâsına. Ve tekrâr olmak ve tesniye. Ve girü olmak ki bâz şuden'dür. Bâz, girü ki tekrâr ve bâz'dur. Bez, iki ki du'dur. Günâh-kâr olmak ki beze-kâr şuden'dür, nerem ma'nâsına. Ve bezemek ki ârâsten ve pirâsten'dür, donatmak ma'nâsına... (P 16b)

Bâleybelenin söz varlığının düşük bir yüzdesini teşkil eden açık "bellem"ler:

Türkçe:

âçıl (kilid), âcır (yara), akar (ırmak), bağlar (kilid), bıkam (bıkmak), biçek (bıçkı), çeker (uyan), dayak (dayak), diken (igne), gerek (azık), geyek (geyesi), gevşem (gevşemek), girir (çivi), kazar (külüng), kesen (bıçak), kokar (sogan), meler (koyun), nedâs (nadas), rımsak (sarımsak), sapem (sapmak), sıkam (sıkmak), sıkar (cendere), sıyem (sıymak), siler (sünger), şakır (bülbül), tırmam (tırmalamak), ürkü (ürkü, âşûb), yagan (yagıcı), yapışır (çirîş), yapışan (sakırka), yây (kaş).

61 "Bellem, ol kelimâta dinilür ki gayrı lisândan tagayyür olup Bâleybelende isti'mâl olma." (P 57a).

Farsça:

bahşem (bağışlamak), cûşem (coşmak), eleş (leş), fâm (reng), gân (sikiş), nâz (nâz), sûz (göynük), şûreş (karişmiş), tâ (tâ), yah (buz), zeber (yukarı), zelkam (tayınmak)...

Arapça:

azmem (bir işe gönül bağlamak), cezmem (cezm etmek), ey (evet), gıbtam (günilemek), hadem (had urmak), kabzam (avuçlamak), kermem (kerem etmek), melmem (melâmet olmak), nâs (âm), nefyem (nefy etmek), rean (çoban), sebem (sâbit olmak), temem (temâm etmek), ye's (nâ-ümid), zarem (zarar eylemek).

Söz dizimi Arapçaya dayanan Bâleybelenin gramer şekillerinde Türkçe ve Farsça tesirler görülür:

Türkçe:

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki "-î": ferî < fer + î (başı)
 Etken sıfat-fiil eki "-an/-en": defen < def + en (kumıldayan)
 Gelecek zaman sıfat-fiil eki "-sî": tessî < tes + sî (viresi)
 Geniş zaman eki "-ar/-er": berer < ber + er (bilür)
 Fiilden abartı sıfatı üreten ek "-ak": hacak < hac + ak (urak)

Farsça:

Emir için kullanılan "bi-" ön eki: bidem < bi + dem (git)
 Fiilden abartma sıfat-fiili yapar "-ân" eki: rekân < rek + ân (göregen, ni-gerân)

Nisbet eki "-î": berî < ber + î (bilmeye mensûb, 'ilmî)
 Sıfat eki "-în": feyîn < fey + î (pesîn)
 Teklik üçüncü şahıs iyelik eki "-râ": rerâ < re + râ (ûrâ)
 Tazim bildiren "-â eki: mâfâ (pâkâ)

Birleşik çekimlerde de her üç dilin imkânlarından yararlanan Bâleybelenin söz diziminde Arapçanın etkileri gramer bahsinde ayrıca gösterilmiştir.

3. Harf Temsili ve Harflerin Sayı Değerlerinden Kelime Teşkilinde Yararlanma

Bir kısım kelimelerin tespitinde, harflerin ebcet sayı değerleri göz önünde bulundurulur:

Kısem: Bâleybelende "nisâb"ın karşılığı "kısem" olarak tespit edilir. "Kısem" in ünsüz harflerinin toplam ebcet sayı değeri iki yüzdür. Bu kelimeyle, İslâm'da zekâtın nisap değeri olan iki yüz dirheme vurgu yapılır.

Tâbib: Hamel burcunun on dördüncü günü için tespit edilen bu kelimenin harflerinin toplam sayısal değeri on dördtür.

Yecbib: Hamel burcunun on yedinci günü için kullanılan bu kelimenin sayı değeri on yedidir.

Az sayıda kelime, birden çok kelimenin ilk harflerinin bir araya gelmesiyle üretilir:

Demlif (dört mevsim): Dinân (yaz ayları), mezân (güz), lâr (yay ayları) ve fâr (kış) kelimelerinin ilk harflerinden meydana gelir.

Mehşedâ ('anâsır-ı erba'a): Mân (âteş), hâr (yel), şüm (su) ve dâr (toprak) kelimelerinin ilk harflerinden oluşur. Son ünlü, çokluk ekidir.

Menâş (barmak): mefn (baş barmak), niger (orta barmak), eşn (salavât barmagi) ve şebeb (sırça barmak) kelimelerinin ilk harflerinden oluşur.

Nebsâ (tabî'at): Nahd (kan), bezed (safrâ), semed (sevdâ) ve efed (balgam) kelimelerinin ilk harflerinden oluşur.

Bâleybelen Risaleleri

Dört ayrı yazmada işlenen Bâleybelenin gramer ve sözlükleriyle ilgili kitap/risâle toplamı 13'tür:

Bereme'y-Kâbe'y-Nele

Keveme'y-vünâ e Neveme'y-zünâ

Zimiye beremâ Beniye neremâ

Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ

İzhâr-ı Ezmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercî'ün-ileyh-i Mübhem

Ye-Haşeme'y-bezem de'y-Ezenâ'y-milî'er

Tâfe bûyâ

Kereme'y-Âd

Zâte'y-Vekeşâ ve Hâte'y-Bekeşâ

Kitâb-ı Pire Fân-beben

Masâdır-ı Elsine-i Erba'a

Şâmîlu'l-luga

Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif

İlk on risale, Bâleybelenin bütününe teşkil eden risalelerini meydana getirir. Gramer ve sözlükten oluşan metinler iki yazmaya dayanır:

Kahire Nüshası: Mısır Millî Kütüphanesi'nde Mecâmi-i Türkî nr. 23'te kayıtlı Muhyî'nin bilinen eserlerinin büyük çoğunluğunu içinde bulunduran mecmuâda (45b-83a) ilk dokuz risale peşpeşe yer almaktadır: *Bereme'y-Kâbe'y-Nele* (K 45b-46b), *Keveme'y-vünâ e Neveme'y-zünâ* (K 47a-48a), *Zimiye beremâ Beniye neremâ* (K 48a-49a), *Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ* (K 49b-51a), *İzhâr-ı Ezmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercî'ün-ileyh-i Mübhem* (K 51a-52b), *Ye-Haşeme'y-bezem de'y-Ezenâ'y-milî'er* (K 53a-56b), *Tâfe bûyâ* (K 56b-61a), *Kereme'y-Âd* (K 61b-62b), *Zâte'y-Vekeşâ ve Hâte'y-Bekeşâ* (K 63a-83a).

Paris Nüshası: Bâleybelenin Mısır'daki mecmuâda yer almayan isimler sözlüğü, mastarlar sözlüğüyle birlikte Fransa Millî Kütüphanesi'nde Persan 188'de *Asl al-Makâsîd ve Fasl al-Marâsîd* adıyla kayıtlı yazmadır: *Zâte'y-Vekeşâ ve Hâte'y-Bekeşâ* (P 1b-71a), *Kitâb-ı Pire Fân-beben* (P 72b-334a). İstin-sah kaydı bulunmayan, başlıklar ve madde başlıkları kırmızı, diğer yerler

nestalik hatla, normal siyah mürekkeple yazılmış nüsha, dört değişik kalem elinden çıkmıştır.⁶²

Bu iki nüshanın dışında Midhat Sertoğlu'nun tanıttığı (1580 tarihli)⁶³ ve Rousseau'nun Halep'te varlığından bahsettiği nüshalar kayıptır.

Masâdir-ı El sine-i Erba'a adlı mastarlar sözlüğü Mısır'daki mecmuanın 418b-422b arasında yer alıyor. Talik hatla yazılan risale, Muhyî'nin oğlu Mehmed-i Gaybî tarafından 1000/1591'de istinsah edilmiştir.

Şâmilü'l-luga, Muhyî'nin, Hasan b. Hüseyin b. İmâdi Karahisarî'nin (ö. 1540) *Şâmilü'l-luga* isimli Farsça-Türkçe sözlüğüne satır altı Bâleybelen karşılıklarını koyarak hazırladığı bir nüshadır.⁶⁴

Söz konusu yazma, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde Kemankeş, nr. 663'te kayıtlıdır. 139 varaklık bu nüsha hayli perişan; kırmızı mürekkeple yazılan Bâleybelen karşılıklarının çoğu da okunamayacak derecede siliktir. Girişte (1b) kırmızı mürekkeple yazılan karşılıkların Bâleybelen olduğu notu düşülen yazmanın vr. 84a başındaki "Vakf-ı Muhyî be-Hânkâh-ı Gülşenî" kaydı metne ilâvelerin Muhyî tarafından konulduğuna şüphe bırakmıyor.

Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif, Muhyî'nin Türkçede kafiye konusunu işlediği, Bâleybelenin yapı bilgisi (86a-121a) ve kafiye bilgisini de ayrıca notladığı çalışmasıdır. Müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Yazmalar Ktp. nr. 1906'dadır.

1. *Bereme'y-Kâbe'y-Nele* ('İlmü'l-Harfî'l-Kebîr)

Muhyî'nin Bâleybelenin telif sebebini, ne zaman ve niçin meydana getirdiğini anlattığı risalesidir. Girişte Sultan III. Murad'la ilgili övgüler, risaleler toplamının Sultana takdim edilmek istendiği (ya da takdim edildiği) izlenimi veriyor.

Muhyî, burada dilin doğuşuna dair ileri sürülen tezleri tek tek inceler, bu konuda kendi görüşlerini ortaya koyar. Muhyî, dille ilgili toplu bir değerlendirme yaptığı bu eserinde dikkat çekici görüşleri nakleder. Dilin iletişim kurma, meramı ifade etmeyi sağlama ve toplum içinde yaşamak zorunda olan insanın ihtiyaçlarını gidermesine imkân sağlama özelliklerine temas ederek dilin sosyolojik boyutuna dikkat çeker. Ona göre dilin en temel özelliği sosyal mahiyet taşımasıdır; iletişimin bütün renkleri konuşma ve yazı diline dayanır. Bu düşünceler dili ilâhî bir lütuf kabul edenlerce ileri sürülür:

"Her insan, yaratılışından topluluk içinde yaşamaya mecbur olduğu gibi, eylemlerinde de olumlu ve olumsuz karşılık görmesi zorunludur. Bir başına kimse hayatını idame ettirmeye güç yetiremeyeceği için, insanın kendi türünün yardımına ihtiyaç duyduğunda meramını aktarması önemli olduğundan, insanlar Allah'ın lütuf buyurup ihsan ettiği sözler-

62 Yazmanın detaylı tanıtımı için Francis Richard'ın katoguna bk. s. 205.

63 Midhat Sertoğlu, "İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmisti", Hayat Tarih Mecmuası, 1 Şubat 1966, c. 1, sayı 1, s. 67.

64 *Tarama Sözlüğü'nün hazırlanmasında bu sözlükten de yararlanılmıştır. Bkz. Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, C. II, s. LIV, Ankara, 1965*

le doğruyu yanlıştan ayırıcı oldular ve bu kelimelerin vasıtasıyla karşıladıkları anlamları kavradılar. Dil, soyut-somut, fizik-metafizik bütün varlıkları gösterme hususunda diğer bütün iletişim vasıtalarından daha mükemmel ve gelişmiştir; sesle de ilgili bulunması cihetiyle herhangi bir enstrümana ihtiyaç duymadan maksadı tam olarak her türlü ifadeye imkân verir." (K 46a)

Klâsik İslâm kültüründe diller arası karşılaştırmalar dilin çoğu zaman ilâhî boyutuna ait atıflarla ve kavmiyetçi hislerle yapılır. Bu karşılaştırmalar dillerin yapısına ve etimolojisine ilişkin değil, üstünlük derecesine göredir. Üstün ırk, üstün dilin sahibidir. Bu yolda Hz. Muhammed'e isnat edilen bir yağın uydurma hadis, tezleri müdafaada önemli bir rol oynar. Dilleri üstünlük sırasına göre tasnif eden Muhyî de ilk sırayı Arapçaya verir. Arapçayı Süryanice takip eder. Türkçe ile Hintçe'nin (Çağatay Türkçesi) arasında farklılık olmadığını ifade eder. Buna karşın Farsça ile Arapça arasında farklılıkların çokluğuna işaret eder.

Dilin doğuşuna dair öteden beri dile getirilen görüşler "lutfî", "evlevî", "vâzî'î" ve "ilhâmî" başlıkları altında incelenir ve değerlendirilir. Nesnelere ve isimler arasındaki ilişki bu risalede sorgulanır:

"İsimlerin (lafız, gösteren), karşıladıkları nesnelere (medlül, gösterilen) herhangi bir doğal ilişkisi yoktur. Dilde aynı kelimenin iki zıt kavramı karşılamasına örnek çoktur: cevî (siyah, beyaz), kur' (hayız, hayızdan temizlik) gibi. İsimlerle nesnelere arasında bir uygunluk olsaydı "çapa" için "kazan", "kazan" için "kızan", "iğne" için "diken" ve "diken" için "biten" denilirdi. Böyle olmasına sebep kavram ve isim arasında ilişki olmamasındandır." (K 46b)

Varılan sonuç: Tanrı insana ihtiyaç miktarı kelimeyi öğretmiştir. Sınırlı kelime, ihtiyaçları genişledikçe, bulunan yeni nesne ve kavramlar, Tanrı'nın verdiği dil kabiliyetini kullanan insan tarafından adlandırılmıştır. Bâleybelene de bu doğrultuda meydana gelmiştir. Çekirdek kelime kadrosu ilâhidir:

"Bâleybelende her kelime bir manaya tahsis edilmiştir. Bu temel prensipte ya gelen ikinci ilhamla veya ilhamın geliş yerindeki ihtilâfı bertaraf eden yeni bir ilhamın yol göstermesiyle değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun neticesi, ilk tespit edilen kelime kullanıma dahil edilmiş veya kullanımdan kaldırılmıştır. Fakat bütün bu kelimelerin aslı bir sisteme bağlı olduğundan köksüz değildir."

Son olarak Bâleybelenin işlenme sırası aşağıdaki biçimde verilir:

Es-sımfu'l-ülâ fi'l-emsileti'l-muhtelifeti ve'l-muttarideti.

Es-sımfu's-sâni fi'emsileti'l-binâ'i.

Es-sımfu's-sâlis fi kavâ'idi's-sarfıyyeti.

Es-sımfu'r-râbi' fi'l-hurûfi.

Es-sımfu'l-hâmis fi'l-a'dâdi.

Es-sımfu's-sâdis fi'l-masâdiri.

Es-sımfu's-sâbi' fi'l-lugâti.

Es-sıfı's-sâmin fi'l-ıstılâhi'llezî vaza'tuhu 'alâ ma'ânin kuşifet li ve mi-na'llâhi'l-'avnu ve't-ta'limu ve innehu vâsi'un 'alîmun.

Hâtîme: Fi'r-risâleti'l-câmi'ati fi'l-kesreti li't-tefrîkati ve't-tefrîdi ve'l-huta-bi'l-lâmi'ati fi'l-kesreti ve't-tevhidi.

El-kutubu fi't-tefsîri ve'l-hadîsi ve'l-fıkhî ve't-tasavvufî ve vefri'l-Muhyî ve'l-hurûfî ve'l-kımyâi ve's-sımyâi ve't-tıbbî ve't-tılsımâtî. (K 46a-46b)

İlk sekiz konu mevcut risalelerde işlenmesine karşın, "Hatime" kısmında bu dille işlendiği söylenen konuları içeren metinler henüz tespit edilememiştir. Bu ilimler tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, vefir, kimya, simya, tıp, tılsım olarak belirtilir.

2. Keveme'y-vünâ e Neveme'y-zünâ (Şerhu'l-emsileti ve Tecdü'd-defâtiri)

Mevlânâ Emîr Çelebi Efendi dediği şeyhi ve kayınbabası Ahmed Haya-lî'nin arzusu üzerine kaleme alınan bu risalede iki yapı bilgisi iki bölümde iş-lenir:

Kısm-ı Evvel Emsile-i Muhtelifi Beyânındadır.

Kısm-ı Sâni Emsile-i Muttaride Beyânındadır.

Birinci bölümde Bâleybelenin yapı bilgisi ana hatlarıyla gösterilir. Son bölümde, fiil kiplerinin çekimlerine yer verilir. Bütün bu risalelerde Bâleybe-lenin gramer yapısı Türkçe, Farsça ve Arapça eş değer yapıları gösterilerek karşılaştırmalı olarak anlatılır. Pedagojik bir sistem takip eden gramer risa-lelerinin ilki olan bu metinde yer alan konular, sonraki risalelerde aşama aşama geliştirilir.

Burada kelime üretiminde fiil tabanları temel alınır. Klâsik yaklaşımla mastar kalıbına dökülen kelimelerden mastar ekleri kaldırıldıktan sonra or-taya çıkan fiil tabanlarının önüne ya da sonuna getirilen eklerle türemiş isim ve fiil üretimi veya fiil çekimleri temin edilir.

Hemen tüm Bâleybelen risalelerinde Bâleybelenin yapı ve söz dizimi için verilen örneklerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları bir arada yer alırken bu ilk gramer risalesinde yalnız Türkçe çevirileriyle yetinilir.

3. Zimiye beremâ Beniyé neremâ (Bünyâd-ı 'ulûm Lâyık-ı fuhûm)

Şeyhülislam Çivizade Mehmed Efendi'nin (1531-1587) ricasıyla yazılan bu risalede fiil kipleri, fiil tabanlarına katılan fiil çatı eklerinin fonksiyonları ayrıntılı olarak işlenir. Arapçada fiillerin çeşitli çekimlerinin karşıladığı anlamları Bâleybelende eklerle karşılama gayreti risalede belirgin olarak görülür.

Bütün fiil yapıları örneklendirilirken Türkçede bu yapıların hangi eklerle ifade edildiği istisna edilmeksizin gösterilir. Risale, farklı bir okumayla, Türkçenin fiil yapı sistemini Bâleybelenle veren bir karakter taşır:

"Harf-i aslıyyeden sonra kable'l-mülhakât nûn-ı müteharrik gelse fi'l-i lâzım, müte'addî ve müte'addî mef'ûleyne müte'addî olur, Türkinün lâ-zımına dâhil olan tâ yâ vâv yâ râ ma'nâsına ve ba'zı levâzım müte'addî-sine gelen dâl ve râ ma'nâsına. Meselâ, "fedem", "agarmak" ve "çerem",

"girmek" ve "nelem", "çıkarmak" ve "karem", "inmek" ve "berem", "bilmek" demek iken "fednem" ve "çernem" ve "nelnem" ve "karnem" ve "bernem" dinilür, "agartmak" ve "girdürmek" ve "çıkarmak" ve "indürmek" ve "bildürmek" ma'nâsına.

Fâyide: Türkînin müte'addisi gâh harf ziyâdesiyle ve gâh tebdili ile ve gâh hazf ile olur. Ammâ ziyâdenün ba'zı emsilesi geçdi ve ba'zısı dahı "durmak, durgurmak" ve "emmek, emzürmek" gibi. Ve tebdil olan: "öğrenmek, öğretmek" ve "yanmak, yakmak" ve "gelmek ve getürmek" gibi. Ve hazf olan: "kalkmak, kaldurmak" ve "götmek, gidermek" gibi. Türkînin kavâ'idî çokdur, ammâ Bâleybelende bir kâ'ide üzere zabt olındı." (K 58a-48b)

4. *Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ (Harfu'l-vucûh ilâ Nahvi'l-Mevlâ)*

Kazasker ve Nakib Malûlzade Mehmed Efendi (1533-1585) için yazılan bu risalede harf sayılarına göre kelime yapıları incelenir. Daha önceki risalelerde verilen yapı bilgisi, bu risalede detaylandırılır.

"Ye-Haşeme'y-vâz" (kavâ'id-i sarfiyye) adı altında işlenen yapı bilgisini söz dizimi takip etmesi gerekirken araya zamir bahsini işleyen risale girer. Bu itibarla risalenin asıl adının *Ye-Haşeme'y-vâz* olması gerekir.

5. *İzhâr-ı Ezmâr-ı Mâ-tekaddem ve Keşf-i Estâr-ı Mercî'ün-ileyh-i Mübhem*

Muhyî, bu risaleyi oğlu Mehmed-i Gaybî için kaleme alır. Bâleybelenin zamir bahsini oluşturan bu bölümde, Türkçenin de zamir bahsi genişçe anlatılır. Türkçenin zamirlerine getirdiği yorumlar ve zamirlerle ilgili verdiği toplu bilgi Anadolu sahası gramer yazıcılığının 19.yy'a kadar gelen en başarılı örneğidir. Zamirler beş başlıkta incelenir:

Zamîr-i merfû'-ı muttasıl (Bitişik fiil şahıs zamirleri).

Zamîr-i merfû'-ı munfasıl (Ayrı fiil şahıs zamirleri).

Zamîr-i mansûb-ı muttasıl (Fiillere bitişen nesne ve datif zamirleri).

Zamîr-i mansûb-ı munfasıl (Nesne, lokatif, datif, ablatif hâli ifade eden ayrı zamirler).

Zamîr-i mecrûr-ı muttasıl (İyelik ekleri).

6. *Ye-Haşeme'y-bezem de'y-Ezenâ'y-millî'er (El-Fennu's-sânî fi'l-Kavâ'idî'n-nahviyyeti)*

Lebeme'y-velâ sir Kâbe'y-Mevlâ adıyla yapı bilgisi verilen Bâleybelenin söz dizimi bu risalede Malûlzade Mehmed Efendi için anlatılır. Diğer risalelerdeki yaklaşımın aksine, burada verilen bilgiler Bâleybelen ve Türkçe sırasıyla verilir.

7. *Tâfe bûyâ (Asl-ı ma'ânî)*

Risale iki bölümden meydana gelir. "Tâfe'y-vâz" başlığı altında Bâleybelende kullanılan harflerin adları ve karşılık geldikleri metafizik değerleri gösterilir. "Tâfe'y-bâzi" bölümünde ise bütün yapım ve çekim ekleri fonksiyonla-

rıyla alfabetik düzen içinde yer alır.

Bu risalede işlenen konuları tekrar ele aldığı bir başka çalışması *Bün-yâd-ı Şi'r-i Ârif* adlı eserinin "Hâtîme" kısmıdır (82a-120b).

8. Kereme'y-Âd (Ta'dâdu'l-Vahdân)

Muhyî, ismini vermediği "Büyük Defterdar" için sayı bahsini anlatır. Sayı bahsinde sırasıyla yedi başlık incelenir:

Kâre'y-edem: Sayıların adları ve karşılık geldiği rakam değerleri.

Kâre'y-bezem: Sayılar için kullanılan adların konuluş gerekçeleri ve temsil ettikleri hikmetler.

Kâre'y-cilem: Sayıların rakamlarla ifade edilmesi.

Kâre'y-dümem: Birleşik sayılar (onlar, yüzler, binler haneleri).

Kâre'y-hinem: Birleşik sayıların harfle tespitinde meydana gelen ses düşmeleri.

Kâre'y-vüsem: Sıra sayı, üleştirme sayı sıfatları.

Kâre'y-zâyem: Sayı isimlerinde ses türemesi.

Kâre'y-hâyem: Sayıların cümlede kullanılış değerlerine göre irapları.

9. Zâte'y-Vekeşâ ve Hâte'y-Bekeşâ

(Aslu'l-mekâsîd ve Faslu'l-merâsîd)

Bu başlığı taşıyan risale, Bâleybelenin fiillerinin mastar şekillerinin alfabetik sırayla verildiği bölümü içerir.

Mastarların sınıflandırma sistemi, fiil tabanlarını oluşturan harflerin Arap alfabesindeki diziliş sırasına dayanır. Bu sıralama, fiil tabanlarının ünsüz harf sayılarına göre, zât (asl) adı verilen altı ana başlıkta düzenlenir:

• Altı bölüm (zât-asl)den meydana gelir.

1. bölümde kökü bir ünsüzden oluşan fiillerin mastarları verilir. Bunlar edâdî (vahdânî) olarak terimlendirilir.

Eklendikleri fiillerin kök ünsüzlerinin ses değerlerine (hareke) göre mastarlar üç alt başlıkta tasnif edilir.

a. Kök ünsüzü üstün (gevher - fetha) olan tek harfli mastarlar: e-m, be-m, pe-m.

b. Kök ünsüzü ötüre (cümme - zamme) olan tek harfli mastarlar: ü-m, bü-m, pü-m.

c. Kök ünsüzü esre (sıyme - kesre) olan tek harfli mastarlar: ci-m, ri-m, sı-m.

2. bölümde kökü iki ünsüzden oluşan fiillerin mastarları sıralanır. Bunlar bâzî (sünâyî) olarak terimlendirilir. Bunların bir kısmı fiil kökü, bir kısmı yapım ekleriyle genişletilmiş fiil gövdeleri ve birleşik fiil şekilleridir.

Kök ünsüzlerinin alfabetik sırasına göre gruplandırılan mastarlar, fiil tabanının son ünsüz harfine göre listelenir:

Bunlar da hareke değerlerine göre üç grupta sıralanır:

a. Kökün ilk ünsüzü üstün (gevher-fetha) olan iki harfli mastarlar: e'e-

m, bebe-m, pet-em.

b. Kök ünsüzü ötüre (cümme - zamme) olan iki harfli masterlar: üb-em, rüb-em, hucem.

c. Kök ünsüzü esre (sıyme - kesre) olan iki harfli masterlar: çib-em, kib-em, kiham.

3. bölümde kökü üç ünsüzden oluşan fiillerin (câli - sülâsi) masterları sıralanır: âb-em, debb-em, bisr-em.

4. bölümde kökü dört ünsüzden oluşan fiillerin (dâmî - dörtlü) masterları sıralanır: bensâ-m, bezkeb-em, sübâç-em, zimkeş-em.

5. bölümde kökü beş ünsüzden oluşan fiillerin (hânî - beşli) masterları sıralanır: edlâb-em, devrdec-em, sefrzen-em.

6. bölümde kökü altı ünsüzden oluşan fiillerin (vâsî - altılı) masterları sıralanır: vesânhab-em, vesânsed-em, tessitesem -em.

Sözlükte madde başı yapılan Bâleybelen masterların, önce Türkçe karşılıkları, ardından sırasıyla Farsça, Arapça ve nihayet Bâleybelen eşanlamlıları yer alır. Madde başının birden çok karşılığı varsa, bunlar gruplandırılarak verilir. Yer yer gramatikal notlamaların yapıldığı sözlükte, fiil tabanlarından üretilen kelime ve birleşik yapılar da gösterilir.

Bu risalede madde başı yapılan Bâleybelen master sayısı 2046'dır. Bu masterların 80'i bir, 897'si iki, 759'u üç, 274'ü dört, 31'i beş, 7'si altı ünsüz harften oluşur (master eki dışındaki harfler).

10. Kitâb-ı Pîre Fân-beben (Âyîne-i Cihân-nümâ)

Bâleybelenin isimler sözlüğünü teşkil eder. Bütün risaleler içinde en kapsamlı olanı budur. Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri içeren bu metin toplam 6433 madde başından meydana gelir.

Madde başlarının dizilişinde isimler sözlüğünde alfabetik sıraya göre son harfler esas alınır. Her bir harf "nisâb" adı verilen dokuz kategoriye göre sıralanır. Son harfinden önce düz-geniş ünlü bulunanlar birinci nisabı (çeb, herec, ferteb, sürerbed...); yuvarlak ünlü bulunanlar ikinci nisabı (üb, fidvüd...); düz-dar ünlü bulunanlar üçüncü nisabı (dib, şenid...); uzun ünlü â bulunanlar dördüncü nisabı (tâb, sifân...); uzun û bulunanlar beşinci nisabı (bûb, çıktûs...); uzun î bulunanlar altıncı nisabı (fiv, sârsim...); kalın düz-geniş ünlü + ünsüz bulunanlar yedinci nisabı (kesb, menc.....); yuvarlak ünlü + ünsüz bulunanlar sekizinci nisabı (sülm, dürcürm....) ve nihayet düz-dar ünlü (dimn, link...) bulunanlar dokuzuncu nisabı oluşturur. Nisab'lar "üslûb" adı altında harf sayılarına göre dizilir.

Gerek masterlar gerekse isimler sözlüğünde diziliş, Şâmilu'l-luga'da olduğu gibi kelime tabanlarının son ünsüzünden geriye doğru sıra takip eder.

Sinonimler sözlükte önemli bir yekûn tutar, ancak bu eşleşme bire bir eşleşme niteliği taşımaz. Muhyî aynı anlam için kullanılan kelimelerin her birinde hususî farklılıklar bulunduğu temas eder: "İki lûgat bir ma'nâda isti'mâl olsa elbette bir cihetle mugâyereti olur." Daha sözlüğün ilk madde başı "em"de bu nokta vurgulanır:

"Meselâ, em, togrı olmak ve egrı iken togrılmak ma'nâsınadır, ammâ e'em, hemân nefsinde togrı olmak'dur ve be'em dahu hemân egrı iken togrılmak ma'nâsınadır. Ve em ve sanem ve savem ki sezme'dür; em'de tasdik cânibi tahkik'dür ve sanem'de cânibeyn berâberdür ve savem, savâb üzere iken şekk münfek degildir."

Yorucu bir çalışmayla eş anlamlı kelimeler arasındaki anlam ayrımlarına işaret edilir. Sözlükte bu düzen, madde başının genel anlamı verildikten sonra, "ammâ" edatıyla anlam inceliği gösterilir:

"türem: hâcet dilemek ki niyâziden'dür, recem ve nîzem ve niyâzem ma'nâsına, ammâ tazarru'la recâ'dur

jülem: karışmak ki 'acem'de beyân oldu, ammâ bu lûgat ekseriyâ kıl karışmak'da gelür.

regâ: inildü ki nâliš ve figân ve nâle'dür, râg ve regân ve inyâm ve inme gibi ki geçdi. Ammâ gâ, âvâzıla figân'dur."

Sinonimlerin bolluğu karşısında, ince anlam farklılıklarını bağlam karşılığında kullandığı "isti'mâl-i kütüb"e bırakır:

"sebem: sâbit olmak ki pâydâr şuden ve subût'dur. Ve turmak ve katlanmak ve güymek ve eglenmek ki istâden ve direngiden ve şikebiden ve pâyiden ve sabr ve te'enni'dür, taham ve neham ve cerem ve kanem ve kiham ve peyem ve zühdem ve sabrem ve derkem ma'nâsına. lâkin ma'ânide tefâvüt isti'mâl-i kütübde ma'lûmdur. Sebnem ve çernem, isbât ve turgurmak ve pâydâr kerden'dür."

Muhyî, kavramları genel olarak karşılayan bir sözlükten özenle kaçınır, ara renkleri gösteren bir sözlük inşası için uğraşır. Bu onun sözlüğünün karakteristik özelliğidir:

"fâ: ... Ve kapu ki der ve bâb'dur, cât ve kaydek ve lâv ve fe gibi. Ammâ egerçi mutlak kapuda da müsta'mel, ammâ ekseriyâ kapaksız, açık, büyük kapuya dirlər ki dervâze ve dersâlr'dur. Ve cât, mutlak kapu ki der ve bâb'dur. Ve kaydek, küçük kapu ki derçe'dür. Ve lâv, kal'a ve câmi' ve büyük serâylar kapusudur ki muhkem ola. Ve fe dahu her kapuya dirlər.

fisâ: kesrile ev ki hâne ve beyt ve serây'dur, rid ve nevl ve nevlge ve cev ve ride ve nilâd gibi. Ammâ fisâ, cümlede ve ekser büyük serâylarda müsta'meldür. Ve nevl ve nilâd, tag başında ve sahrâda olan evler ki alaçık ve gömelte ve gâze dirlər ki bârân-guriz ve neser'dür. Ve nevlge, tasgîr ki hücre ve evcügez'dür ki serâçe'dür ve mutlak hânedür, kara eve medrid dirlər. Cev ve ride, küçük evde müsta'meldür ki kede'dür. Meselâ, yemcev ve ridcev ve şemcev dinilür, mey-kede ma'nâsına."

11. Masâdir-i Elsine-i Erba'a

Muhyî, oğulları Mehmed, Mustafa, Ahmed ve Hasan'ın Bâleybeleni öğrenmelerine yardımcı olması için telif eder. Farsça masterların alfabetik sıraya göre madde başı yapıldığı risalede, sırasıyla Türkçe, Arapça ve Bâleybelen karşılıkları verilir. Maksat, Bâleybelende kullanım sıklığı esas alınan

mastarları ilk düzeyde öğretmektir. Türkçe, Arapça ve Bâleybelen karşılıkları verilen toplam Farsça mastar madde başı sayısı 396'dır.

12. Şâmilu'l-luga

Sözlüğün çatısının, Karahisarî'nin Şâmilu'l-luga'sının model alınarak kurulduğu görülüyor. Farsçanın isimler ve mastarlarının sırasıyla iki bölümde toplandığı Şâmilu'l-luga, 9200 civarında Farsça kelime kadrosuyla Bâleybelenin başlıca referans eserlerinden biridir. Sözlüğün kelime sıralanmasında takip edilen sistem, Farsça kelimelerin ses düzeni ve satır altında verilen Türkçe karşılıklar büyük değişiklik göstermeksizin Bâleybelene aktarılır. Farsça sözlüğün derkenarlarındaki notlamalar, Muhyî'nin ihtiyaçlarına bağlı olarak yeni kelimelerin ilaveleriyle sözlüğün zenginleştirildiği intibamı veriyor: nitekim baktığımız diğer Şâmilu'l-luga nüshaları arasında kelime kadrosu en geniş Hacı Selim Ağa yazmasıdır.

Muhyî, büyük bir sabırla bu sözlüğün kelime kadrosunu sinonimlerine göre gruplandırarak sözlük çalışmasına yerleştirdi. Türkçe, Arapça, Farsça ve Bâleybelen için sinonimlerin tasnifinin büyük bir zaman ve dikkat isteyeceği tabiidir. Bu olağanüstü gayret, 16. yy Osmanlı Türkçesinin kapsamlı bir sözlüğünü de ortaya çıkarır.

Çok zengin bir kelime kadrosunu içeren bu sözlüğün Muhyî'nin çalışmasında kullandığı nüshasına erişmek, Bâleybelen'in Farsça ve Türkçe kelime karşılıkları tespit etmede bize hayli kolaylık sağladı; Farsça sözlüklerde kelimelerin seslendirilmesindeki farklılığın verdiği sıkıntı, bu nüshanın esas alınmasıyla giderildi.⁶⁵

Muhyî'nin Arapça kelimeler için hangi eserden yararlandığını bilemiyoruz. Muhtemelen o sözlük de bir yerlerde hâlâ duruyordur.

13. Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif

Dille ilgili dolaylı bir metin olan Muhyî'nin Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif isimli kafile risalesinin hatime bölümünde Farsça ve Türkçe eklerin yanında Bâleybelenin ekleri fonksiyonlarıyla derli toplu bir şekilde verilir. Bu çalışma *Tâfe büyâ* risalesinde yer alan "Tâfe'y-bâzî" bölümüyle benzerlik gösterir.

Muhyî'nin salt bir yazı dilinin peşinde koşmadığı, Bâleybeleni konuşma dili hâline getirmek için de çaba gösterdiğini görüyoruz. Öğrenimi kolaylaştırmak için yapma bir dilin daha başında, alışılmadık bir biçimde ses hadiselerine yer verir. Mühim bir yekûn tutan ve kurala bağlanan ses hadiseleri onun "dilde en az emek kanunu"nu benimsediğini gösterir. Bütün bu gayretlerine karşın yazı ve konuşma dili olarak planladığı dilinin yayılmasında yeterli imkân ve zamana sahip olmadığını da farkındadır:

"Gerçi kılmadı bu dâ'îye zemân
Ki irem ol deme ki cümle cihân

65 Bu yazmadan beni haberdar eden meslektaşım Mustafa Kaçalın Beyefendiye müteşekkirim. Bu yazma tespit edilmemiş olsaydı, Bâleybelenin hazırlanması daha da sıkıntılı olacaktı.

Bu dilile diyeler işideler
Hukemâ-veş bu tarika gideler" (K 46a)

Sonuç

Yapma bir dil inşasına girişirken doğal dillerin anlatım imkânlarını ola-
bildiğince karşılamak için geliştirilen kurallar manzumesi 20 varakta ortaya
konur. Yoğun bir anlatımı içeren gramer risaleleri, tümüyle Osmanlı Türkçe-
siyle kaleme alınır. Verilen bütün kurallar bol örneklerle; Arapça, Farsça ve
Türkçe karşılıklarıyla işlenir.

Sufilere yönelik geliştirilen argümanların medrese çevrelerinde nasıl bir
tepkiyle karşılandığını doğrudan bu dili değerlendiren yeterli metinler olma-
dığı için bilemiyoruz, ancak risalelerin yazımına kaynaklık eden şahıslar de-
ğerlendirildiğinde umumî tepkinin olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Zamen-
hof, Esperantoyu geliştirdiğinde karşısında muarızlar bulmuştu. Doğunun
geçmişinde gerek teorik gerekse pratik böyle bir tecrübe yokken, mevcut dil-
lerin yetersizliği -yer yer Türkçe için birtakım olumsuz kanaatler bir yana bı-
rakılırsa- bir mesele olarak zihinleri meşgul etmediği bir yüzyılda, bir yapma
dil meydana getirmek, mucidine dili savunmak için iyi hazırlanmış gerekçe-
lere ihtiyaç duyuracağı tabiidir. Muhyî, etrafında onun bu projesini küçüm-
seyenlerin varlığına Bâleybelende "lâve" maddesinde işaret eder:

"(lâve), baklava ki takşire'dür, nûş ve nûşve dürme gibi. Ammâ lâv, 'âm-
dur. Ve dürme, senbûse şeklinde olandır. Ve nûş ve nûş, kaymak bak-
lavası ve güllâc baklavasıdır. Ba'zı kimesneler bu lisânı kadh için bak-
lavaya gayrı ism koydılar, rahimehullâh v'allâhu sâmeahum, fâyide
'âyide olmayup hasâret ticâret itdiler." (P 318b-319a)

Bu dilin doğal bir dil işlevi görmesini göz ardı etmeyen Muhyî, "Ki irem
ol deme ki cümle cihân/Bu dilile diyeler işideler" diyerek "'ulûmü'l-ma'hûde"
için Bâleybeleni teklif etmekle beraber, "'ulûm-ı mektûme" dediği gizli bilim-
ler için öne çıkarır, hatta bu gizli bilimler için hususi gramer yapılarının kul-
lanılmasını tavsiye etmekten geri kalmaz:

"Ba'zı 'ulûm-ı mektûmede "nev" lafzı yâ "nûn" müsta'meldür. Meselâ,
"fernev" ve "feren" dinilür, "başum" ma'nâsına." (K 52b)